

UDK: 929Marković, E.
32(497.1)''1939''

Izvorni znanstveni članak

Primljeno: 15. 12. 2019.

Prihvaćeno: 14. 2. 2020.

DOI: <https://doi.org/10.22586/csp.v52i1.10015>

Edo Marković (1885. – 1939.): prilog za biografiju

VLADAN JOVANOVIĆ

Institut za noviju istoriju Srbije

Beograd, Srbija

vladanjovanovic@gmail.com

U radu se na temelju arhivske građe, tiska, historiografske i memoarske literature rekonstruiraju biografski detalji iz života Ede Markovića, agronoma, bankara, javnoga radnika, člana Narodnoga vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba te rotarijanskoga aktivista i generalnoga direktora državnoga monopolskog poduzeća za otkup i izvoz poljoprivrednih proizvoda. Posebna pozornost posvećena je „beogradskoj fazi” njegova života, profesionalnom angažmanu, međunarodnim aktivnostima i mjestu u poslovnim i političkim krugovima Kraljevine Jugoslavije te mogućim motivima njegova ubojstva, koje je počinila jugoslavenska policija 1939., a u tadašnjoj javnosti predstavljeno je kao „nesretan slučaj”.

Ključne riječi: Edo Marković; Privilegovano akcionarsko društvo za izvoz zemaljskih proizvoda Kraljevine Jugoslavije; Kraljevina Jugoslavija; izvoz žita i opijuma; masoni i rotarijanci

Usprkos svojevrsnoj suzdržanosti historiografije prema hibridnom biografskom žanru koji se koristi prvenstveno za razradu širih tema, priklonio sam se stavu da osobe u bogatoj interakciji s političkim, ekonomskim i društvenim lomovima epohe mogu biti sasvim legitiman istraživački okvir, osobito za kontekstualizaciju „anonimnih struktura i procesa” kojima je društvena povijest naklonjenija.¹ Edo Marković spada u red manje eksponiranih, ali aktivnih javnih ličnosti koje su iz drugoga plana sudjelovale u nekoliko krupnih

¹ DEPKAT, „The Challenges of Biography”, 39-42; SALVATORE, „Biography and Social History”, 191.

procesa – od raspada Austro-Ugarske Monarhije, stvaranja jugoslavenske države, do suočavanja sa svjetskom ekonomskom krizom, usponom nacizma i izbijanjem novoga svjetskog rata. S obzirom na svu složenost, sadržajnost i dinamiku njegove biografije u političkom, profesionalnom, ideološkom, pa i identitetskom smislu Edo Marković mogao bi se svrstati među ličnosti čiji životi imaju potencijal da „ilustruju važne istine” o burnim vremenima.²

Povod za upuštanje u ovu temu bilo je zapravo kontroverzno ubojstvo Ede Markovića krajem 1939., kojega sam se dotaknuo u svojem tekstu o izvozu jugoslavenskoga sirovog opijuma.³ U potrazi za mogućim motivima toga „državnog ubojstva” shvatio sam da je i sama Markovićeva biografija prepuna kontroverzi i nerazjašnjenih detalja, počevši od osnovnih osobnih podataka. Pogled na sažete enciklopedijske sintagme u nekoliko priručnika – „zamjenik generalnog direktora Jugoslavenske banke u Zagrebu”,⁴ „agronom, ekonomista, osnivač Rotari društva”,⁵ „publicist i javni djelatnik”,⁶ „poznati ekonomista, patriota, demokrata”,⁷ „ugledan mason i rotarijanac, poznata društvena figura”⁸ – pokazuje izvjesnu nedorečenost i konfuznu percepciju njegove društvene uloge i historijskoga značenja. Zato ću tekst započeti kraćim kumulativnim biografskim osvrtom, nakon čega ću se pomoću raznovrsne građe – od arhivskih dokumenata, periodike i rijetkih spomena u literaturi do vrijednih pismenih i usmenih svjedočanstava – fokusirati na posljednjih pet godina njegova života, koje su koincidirale s komplikacijama na međunarodnoj i unutarnjoj političkoj sceni.⁹

Kraći biografski pregled

Edo Marković rođen je najvjerojatnije 15. srpnja¹⁰ 1885. u Đakovu kao Eduard Kraus. Sudeći po podacima Markovićeve unuke Vesne Stefanović Protić, koja je ažurirala većinu genealoških podataka o njihovoj obitelji na portalu

² RADOJEVIĆ, „Biografije u srpskoj istoriografiji”, 193-194.

³ V. JOVANOVIĆ, „Jugoslavensko-američka opijumska suradnja”, 43.

⁴ D. S., „Marković, Edo”, 797.

⁵ POPOVIĆ, „Marković, Edo”, 153.

⁶ „Marković, Edo (Pick)”.

⁷ RISTIĆ, „In memoriam”, 201.

⁸ JOVANOVIĆ STOIMIROVIĆ, *Dnevnik 1936-1941*, 333.

⁹ Uza sve manjkavosti memoaristike, svjedočenja njegove kćeri Vide E. Marković (1916. – 2001.), književnice i prevoditeljice, koristila su vjernoj rekonstrukciji ne samo privatnoga života nego i širega društvenog i političkog aktivizma Ede Markovića.

¹⁰ Edo (Pick) Marković rođen je 15. ili 17. srpnja 1885. u Đakovu, stoji u radnoj verziji *Židovskoga biografskog leksikona*. Recenzentu ovoga članka zahvaljujem na informaciji da su matične knjige đakovačke židovske općine uništene 1941., zbog čega je bilo gotovo nemoguće ustanoviti točan datum Markovićevo rođenja.

Genealogy-GENi, Edina oca Marka kao siročće usvojila je židovska obitelj Kraus iz Bošnjaka, a u braku s Barbarom Bertom Fajfer dobio je sina jedinca Eduarda. Prema istom izvoru, Eduard je u svojoj 18. godini promijenio prezime u Marković, koristeći se osobnim imenom svojega oca Marka Krausa, trgovca iz Bošnjaka.¹¹

Marković je u braku s Marijom Valla, kćeri sveučilišnoga profesora i povjesničara Franje Valle, imao devetoro djece, a njegova ženidba 1912. navodno je bila formalni razlog da iz judaizma prijeđe na kršćanstvo.¹² Mladalački zanos uspjesima srpske vojske u balkanskim ratovima i izglednim ujedinjenjem južnoslavenskih naroda, kojem je od rane mladosti bio posvećen, također je mogao doprinijeti njegovu „istupanju iz jevrejstva” i opredjeljenju da svojoj djeci nadjene upadljivo srpska „narodna” imena.¹³ Svoju suprugu upoznao je dok je surađivao u *Pokretu* (1905. – 1909.), a okolnost da su zajedno „sanjali jugoslovenski san” ojačala im je vezu tijekom njegova studija u Njemačkoj na koji je otišao 1906. godine.¹⁴ Prema *Židovskom biografskom leksikonu*, Marković je Višu trgovačku školu završio u Osijeku, a u Halleu je studirao agronomiju „zahvaljujući stricu Đuri Šurminu”,¹⁵ koji mu je osigurao stipendiju. Nakon što je diplomirao bio je organizator i zadružni revizor u Hrvatsko-slavonskom gospodarskom društvu, a izvjesno vrijeme proveo je na poljoprivrednom dobru Božjakovina i u Hrvatskoj poljodjelskoj banci.¹⁶ Od 1913. bio je tajnik Saveza hrvatsko-slavonskih seljačkih zadruga, a spomenuta banka ustupila ga je od 1915. do 1918. kao rukovodioca Zemaljskoj opskrbi d.d., koja je bila zadužena za prehranu stanovništva Hrvatske i Slavonije tijekom rata.¹⁷ Navodno dostavljajući austrougarskim vlastima falsificirane podatke o stanju

¹¹ STEFANOVIĆ PROTIĆ, „Marko Kraus”, „Eduard Kraus Marković”. Na potvrdi informacije o Marku Kraus(z)u zahvaljujem publicistu i pjesniku Vinku Juzbašiću.

¹² U dokumentaciji masonske lože kojoj je pripadao piše da je bio „pokršteni Jevrej, prešao na pravoslavlje radi ženidbe sa Valom, kćerkom univerzitetskog profesora” (SR-AJ-100, 19-262, karton Ede Markovića). Na drugom mjestu stoji: „Gospodin Edo Marković *alter ego* Eduard Schwarz, čifutin je rodom, pa se docnije pokrstio i uzeo katoličku veru, ali ne iz ljubavi prema katoličkoj crkvi, nego iz drugih sasvim razumljivih razloga, koji su ga kao i mnogu njegovu sabraču rukovodali zato” (ŠAHINAGIĆ, *Ko šteti narodne i državne interese*, 34-35).

¹³ Publicist Milan Jovanović Stoimirović (*Dnevnik 1936-1941*, 333) bilježi da je „Eduard Marković” pored devetero svoje djece imao još „tri usinjena siročeta”, koja se doduše u drugim izvorima ne spominju.

¹⁴ U vrijeme Veleizdajničkoga procesa (1909.) Marija Valla je kao „vatreni pobornik jugoslovenske ideje” posjećivala u zatvoru njihova budućega vjenčanoga kuma Srđana Budisavljevića (V. MARKOVIĆ, *Nezaustavljeno vreme*, 71-72, 135, 150-152).

¹⁵ U svojim memoarima Vida Marković ne spominje Đuru Šurmina kao rođaka nego kao industrijalca koji je u njezinu ocu prepoznao talentiranoga ekonomista (V. MARKOVIĆ, *Nezaustavljeno vreme*, 150-152).

¹⁶ KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, „Gospodarsko-socijalni rad Narodne vlade”, 215.

¹⁷ D. S., „Marković Edo”, 797.

zaliha pšenice i kukuruza, uspio je spasiti od gladi stanovništvo Like, Zagore i ostalih pasivnih krajeva u godinama Prvoga svjetskog rata.¹⁸

I u političkom smislu Marković je bio nesvakidašnja ličnost. Iako je kao srednjoškolac bio pravaš, 1906. pristupio je Hrvatskoj pučkoj naprednoj stranici, a kao blizak prijatelj Svetozara Pribičevića postao je član Hrvatsko-srpske koalicije.¹⁹ Pored objavljivanja svojih tekstova u više periodičkih publikacija²⁰, Marković je pokrenuo satirični časopis *Koprive*, a pet godina bio je u uredništvu *Gospodarskoga lista*. Zajedno s Jurjem Demetrovićem pokrenuo je 1917. list *Hrvatska njiva*, a izvjesno vrijeme bio je i učitelj u zagrebačkoj Visokoj pedagoškoj školi.²¹

Po osnivanju Narodnoga vijeća Države Slovenaca, Hrvata i Srba Edi Markoviću povjeren je resor prehrane, njegov kum Srđan Budisavljević postao je predstojnik Odjela za unutrašnje poslove, a Đuro Šurmin bio je zadužen za trgovinu, obrt i industriju. Krajem studenoga 1918. Marković je postao i član Povjerenstva za agrarne reforme. U poslovima oko raspodjele vojnih rezervi Marković se suočavao s delikatnim situacijama uzimajući u obzir nestašicu hrane i općenito nemirne prilike neposredno po završetku Prvoga svjetskog rata.²²

Već ujesen 1919. Marković je postao zamjenik generalnoga direktora Jugoslavenske banke d.d. sa sjedištem u Zagrebu.²³ Na toj funkciji ostao je sve do sredine 1934., kada je u Beogradu imenovan za generalnoga direktora Privilegovanoga akcionarskog društva za izvoz zemaljskih proizvoda Kraljevine Jugoslavije (PRIZAD).²⁴ U pitanju je bila državna ustanova osnovana 1930. radi podizanja cijena poljoprivrednih proizvoda, zbog čega je dobila monopol na otkup i izvoz žitarica, voća i sirovoga opijuma. Marković je pristupio njegovoj reorganizaciji, pa je ubrzo godišnji obrt PRIZAD-a navodno dosegao petinu državnoga budžeta.²⁵ Osim toga Marković je sjedio u upravnim odborima

¹⁸ V. MARKOVIĆ, *Nezaustavljeno vreme*, 150-152; „Marković, Edo (Pick)”.

¹⁹ KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, „Gospodarsko-socijalni rad Narodne vlade”, 215.

²⁰ *Tršćanski Lloyd, Narodna obrana, Pokret, Zvono, Gospodarska smotra, Strossmayerov kalendar, Zadrugar, Jugoslavenska njiva, Trgovinski list, Domovina, Tribina, Nova riječ, Narodno kolo, Novo doba, Politika...*

²¹ SR-AJ-100, 19-261, karton Ede Markovića; D. S., „Marković, Edo”, 797.

²² ŠTAMBUK-ŠKALIĆ, MATIJEVIĆ, *Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba*, 156, 389, 553. Povodom zapljene velikih količina hrane i ugljena u Vukovaru Marković je sredinom studenoga 1918. otputovao u Beograd na sastanak s regentom Aleksandrom Karađorđevićem, nakon čega je veći dio zaplijenjene robe poslan u Beograd, a ostatak u Osijek.

²³ KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, „Strani kapital i Banovina Hrvatska”, 179-180.

²⁴ SR-AJ-65, 1788-2921, Edo Marković Savi Obradoviću, 6. 7. 1939.

²⁵ KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, „Strani kapital i Banovina Hrvatska”, 173-174.

nekoliko dioničarskih društava,²⁶ a mimo poslovnih angažmana bio je član Trezvene mladeži, Narodne odbrane i Sokola. Na međunarodnom planu bio je funkcionar Sekcije za prehranu pri Društvu naroda, Jugoslavensko-čehoslovačke lige, pripadnik nekoliko masonskih loža i prvi guverner jugoslavenske sekcije Rotary kluba.²⁷

Jugoslavenski entuzijazam pred izazovima

Stvaranjem Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca činilo se da su se ostvarili mladalачki snovi bračnoga para Marković. Njihov život na visokoj nozi očitovao se u dvomjesečnim obiteljskim ljetovanjima na Lopudu, angažmanu kućne posluge iz redova ruske emigracije aristokratskoga podrijetla, a selidba u luksuznu vilu na Josipovcu samo je potvrdila pripadnost Ede Markovića sloju financijske elite.²⁸ Ipak, shodno vlastitom stavu da „politika traži celog čoveka” te da se njome ne bi trebali baviti obiteljski ljudi,²⁹ Marković je u novoj državi izbjegavao izravan stranački angažman. Istina, zajedno sa zastupnicima Koalicije oko Svetozara Pribičevića prišao je Demokratskoj stranci, a prilikom unutrašnjega rascjepa demokrata priklonio se Pribičevićevoj struji.³⁰ Markovićevo članstvo u Samostalnoj demokratskoj stranci išlo je u prilog hipotezi Hrvoja Matkovića o dominaciji „slobodnih zidara” u rukovodstvu te stranke,³¹ a na sličan način može se tumačiti i naizgled nelogično članstvo Ede Markovića u nacionalističkoj organizaciji Narodna odbrana, u kojoj je štoviše bio zamjenik predsjednika, vojvode Stepe Stepanovića.³² Usprkos čestim političkim iskrama, jugoslavenski entuzijazam još uvijek ga nije napuštao, pa je ubrzo organizirao ekskurziju za zagrebačke privrednike po Srbiji i Makedoniji, nakon koje je ustvrdio da su uočene različitosti „so naroda”.³³

Osim što je svoj naglašeni panslavenski sentiment njegovao sudjelovanjem u sokolskom pokretu i Jugoslavensko-čehoslovačkoj ligi, Marković je imao

²⁶ Acetik, Alfa, Otadžbinska pamučna predionica, Prvo jugoslavensko transportno a. d. Šenker & Komp., Domovina d.d., Kanold d.d., Karlovačka industrija jorgana d.d. itd.

²⁷ „Interesting Personalities”, 22; „Marković, Edo (Pick)”.

²⁸ V. MARKOVIĆ, *Nezaustavljeno vreme*, 18-24, 115-117, 134-145.

²⁹ *Isto*, 70-71.

³⁰ Više o tome: GLIGORIJEVIĆ, *Istorija Demokratske stranke*, 149, 167, 213.

³¹ H. MATKOVIĆ, *Svetozar Pribičević i Samostalna demokratska stranka*, citirano prema: MATIJEVIĆ, „Hrvatska građanska politika”, 124-125. U intervjuu iz 2003. Hrvoje Matković priznao je da ipak nije uspio pronaći dokaze o pripadnosti samoga Pribičevića masoneriji: S. MATKOVIĆ, „Razgovor s prof. dr. Hrvojem Matkovićem”, 1011.

³² Osim što su podržavali sokolski pokret, masoni su pomagali i „pacifikovanoj” Narodnoj odbrani jer su u katolicizmu vidjeli zajedničkoga neprijatelja (N. JOVANOVIĆ, *Politički sukobi u Jugoslaviji*, 161; POPOVIĆ, „Marković, Edo”, 153).

³³ E. MARKOVIĆ, *Sa našega Juga*, 6-9, 46-54.

ambivalentan odnos prema sovjetskoj Rusiji. Zahvaljujući uspomenama njegove kćeri Vide može se zaključiti da je dijelio podjednaku dozu razočaranja u učinke Oktobarske revolucije kao i u slučaju kompromitacije jugoslavenske ideje.³⁴ Vida pamti kako su se u njihovoj novoj kući na Josipovcu svakodnevno smjenjivali kum Srđan Budisavljević, Većeslav Vilder, Svetozar Pribičević, Milan Stojadinović, Andrija Štampar i drugi viđeniji akteri tadašnje političke scene. Osluškujući galamu iz salona, radoznala djeca upamtila su nekoliko imena i riječi koji su se najčešće ponavljali: „kralj Aleksandar”, „Stjepan Radić” i „teško”.³⁵ Atentat u Narodnoj skupštini 1928. Edina starija djeca pamtila su po boravku u očevu uredu u Jugoslavenskoj banci na Jelačićevu trgu, s čijega su prozora promatrala povorku sa žrtvama atentata, kao i po obiteljskim prepirkama o uzroku i posljedicama toga događaja.³⁶

Sredinom srpnja 1928. Marković je bio u audijenciji kod jugoslavenskoga kralja, nakon čega se avionom vratio u Zagreb.³⁷ Tijekom večere priopćio je kćerima da mu je Aleksandar Karađorđević ponudio resor poljoprivrede, ali da je on to odbio jer mu kralj nije mogao jamčiti da će imati „slobodne ruke” za projekt agrarne reforme (koji je razradio u nikad obranjenoj doktorskoj disertaciji).³⁸ U pitanju je bio neuspjeli pokušaj formiranja tzv. neutralne vlade generala Stevana Hadžića, koji je tragao za nekompromitiranim, izvanstranačkim ličnostima. Edo Marković bio je jedan od „četvorice Hrvata” (uz generala Antu Plivelića, Andriju Štampara i Jakšu Račića) kojima su bila ponuđena ministarska mjesta, a čije je inzistiranje na raspuštanju parlamenta i raspisivanju novih izbora presudno utjecalo na to da pregovori propadnu.³⁹

Mason i rotarijanac

Profesionalna biografija Ede Markovića činila ga je pogodnom metom predratnih njegovatelja stereotipa po kojem su u masonskim ložama Jugoslavije

³⁴ V. MARKOVIĆ, *Nezaustavljeno vreme*, 29-36, 123-126.

³⁵ Marković je svojoj supruzi govorio za kralja da je „ambiciozan, krut, u sve se meša” te sklon nasilnom rješavanju problema i negativnoj kadrovskoj selekciji (*Isto*, 70-71, 76-77).

³⁶ Edin tast Franjo Valla ponavljao je da „Hrvati nisu bili zreli za jugoslovensku državu” jer se Austro-Ugarska „prerano raspala”, a Marija Valla Marković za kulminaciju političkih napetosti osuđivala je isključivo Hrvate. „Ti, jedina prava Hrvatica u porodici – šali se tata – svi mi ostali po malo smo Srbi, po malo Hrvati i ko zna kakvih sve još primesa ima u svima na ovom izmešanom Balkanu” (*Isto*, 73-77).

³⁷ KOJADINOVIĆ, „Jedan život, jedan vek”, 2. dio.

³⁸ „No, to nije bilo moje dezerterstvo, to je stvar običnog političkog i građanskog poštenja i vernosti onim principima na koje Aleksandar nije polagao...” (V. MARKOVIĆ, *Nezaustavljeno vreme*, 87-90, 189-192).

³⁹ N. JOVANOVIĆ, *Politički sukobi u Jugoslaviji*, 304-306.

sjedili „isključivo krupni kapitalisti, ljudi novca i gospodari privrede”.⁴⁰ Naime, prije nego što će postati guverner jugoslavenskoga rotarijanskog distrikta Marković je bio član masonskih loža *Ljubav bližnjega*, *Ivan grof Drašković* i *Libertas*.⁴¹ Kako su masoni osnivali rotarijanske klubove, Marković je uz potporu čehoslovačkih rotarijanaca osnovao rotarijanske klubove u Zagrebu (1929.) i Sušaku (1930.), a nakon sastanka jugoslavenskih rotarijanaca u Beču (1931.) ušao je u sastav tročlanoga odbora za širenje rotarijanstva u Kraljevini Jugoslaviji.⁴² U listopadu 1931. predsjedao je sjednicom jugoslavenskih rotarijanskih klubova u Sarajevu, na kojoj je donesena odluka o njihovoj ujedinjenju u *Distrikt 77 – Jugoslavija*, za čijega je prvoga guvernera izabran upravo Marković.⁴³ Otvarajući prvi sastanak distrikta 8. svibnja 1933., on je izrazio nadu da će Beograd „osigurati rotarsku harmoniju”, nakon čega je za njegova nasljednika na mjestu guvernera predložen dr. Milan Stojadinović, koji je Markovića obasuo komplimentima za poučno predavanje o svjetskoj ekonomskoj krizi.⁴⁴

Budući da je među rotarijancima slovio za „ostvarenog biznismena”, uglednoga agronoma i „iskusnoga ratnog opskrbljivača hranom”,⁴⁵ Marković je 1934. sudjelovao i na sastanku europskoga savjetodavnoga komiteta u Baden-Badenu.⁴⁶ S britanskim je rotarijancima preko Londona putovao brodom do Sjedinjenih Američkih Država, gdje je obišao New York, Washington, Philadelphiju i Chicago, a nakon posjeta slapovima Niagare dobio je inspiraciju da novu konferenciju *Rotary Internationala* organizira na Plitvičkim jezerima.⁴⁷

Marković je bio uvjeren da pripadnici Rotary kluba moraju biti stalno u akciji, „oslušivati” političke i društvene prilike da bi odlučnom i nepristranom akcijom spriječili da se „u ljudske duše uvlači apatija”. U nadahnutom govoru pred rotarijancima u Nici 1937. govorio je o Jugoslaviji kao državnoj strukturi za „mentalno amalgamiranje” naroda koji su stoljećima živjeli razdvojeno. Upravo u toj integrirajućoj misiji, kompatibilnoj s rotarijanskom

⁴⁰ *Židovska masonerija*, 27-31.

⁴¹ SR-AJ-100, 19-262, karton Ede Markovića; *Židovska masonerija*, 15-16. Zanimljivo, u napomeni nema podatka da je Edo Marković („prije Pick”) bio „pokršteni Židov” kao što stoji kod ostalih članova židovske vjeroispovijesti; DRAGANOVIĆ, *Tajna družba*, 40-41.

⁴² MUŽIĆ, *Masonstvo u Hrvata*, 349-351.

⁴³ POPOVIĆ, „Marković, Edo”, 153; *Vreme* (Beograd), 31. 6. 1931., 5; 20. 10. 1931., 2.

⁴⁴ E. MARKOVIĆ, *Izvištaj o prvoj distriktnoj konferenciji*, 3-13, 127-131; *Pravda* (Beograd), 8. 5. 1933., 3.

⁴⁵ „Interesting Personalities”, 22.

⁴⁶ „Rotary Around the World”, 38.

⁴⁷ Edo se povjerio svojoj kćeri Vidi da je u New Yorku sa slikarom Maksimilijanom Vankom silazio u mračne hodnike podzemne željeznice prurušen u beskućnika iz puke „sociološke” značiželje (V. MARKOVIĆ, *Nezaustavljeno vreme*, 123-126).

idejom, Marković je vidio razloge zbog kojih je krajem 20-ih godina u jugoslavenskoj kraljevini („gdje je sve još u fermentaciji”) uspješno posijano sjeme rotarijanstva.⁴⁸ Dana 17. ožujka 1938. održao je sličan govor o „rotarijanskoj misiji hlađenja etničkih neprijateljstava”, ilustrirajući ju ulogom rotarijanaca u pomirenju Jugoslavije s Italijom, Mađarskom i Bugarskom.⁴⁹ Trudeći se upoznati predsjednika *Rotary Internationala* Clintona P. Andersona s kompleksnim balkanskim prilikama, Marković mu je govorio o velikom entuzijazmu povodom južnoslavenskoga ujedinjenja i brzoga razočaranja nakon što su, kako mu je rekao, narodi postali potlačeni kao u imperijalno doba iz kojega je Jugoslavija proistekla. Marković je tom prilikom izrazio nadu da će rotarijanci ipak uspjeti ujediniti jugoslavenske narode „ako ih nitko sa strane ne bude dirao”.⁵⁰

Ekonomska kriza, osnivanje PRIZAD-a i „dopunski privredni prostor”

Međutim, međunarodni položaj Jugoslavije u doba Velike gospodarske krize nije pogodovao takvim očekivanjima. Jačanjem privrednih veza s Mađarskom i Jugoslavijom Njemačka je planirala oslabiti dvije tradicionalne privredne jezgre kojima su dominirale Francuska i Italija,⁵¹ a „Novim planom” koncipirala je ekonomski prodor na jugoistok Europe radi nadomještanja izgubljenih prekomorskih tržišta.⁵² Njemačka potreba za dominacijom u Podunavlju i jakom sirovinskom bazom vodila je otvaranju tržišta Trećega Reicha za plasman jugoslavenskih poljoprivrednih viškova, pa je u tu svrhu 1. svibnja 1934. zaključen bilateralni trgovinski sporazum kojim se Njemačka obvezala kupovati jugoslavenske poljoprivredne proizvode po cijenama iznad tržišnih, ali da ih, umjesto devizama, plaća svojom industrijskom robom.⁵³

Usprkos većinskoj težnji privrednika iz Hrvatske da se Jugoslavija ekonomski veže za Njemačku, nekolicina se tome oštro opirala, a među njima su najglasniji bili Ivo Belin i Edo Marković.⁵⁴ Tijekom razgovora sa svojim kćerima Marković je krivio zapadne sile zbog popustljivosti prema Hitleru,

⁴⁸ *Proceedings: Twenty-Eighth Annual Convention of Rotary International*, 101-102. Glavnu svrhu djelovanja jugoslavenskih rotarijanaca vidio je u „hlađenju etničkih antagonizama” i uspostavljanju dobrosusjedskih odnosa s Italijom, Mađarskom i Bugarskom.

⁴⁹ SCHNEIDER, *Through the eyes of Rotary*, 69.

⁵⁰ „Address by Hon. Clinton F. Anderson”, A877.

⁵¹ LUKAČ, *Treći Rajh i zemlje jugoistočne Evrope*, knj. I, 201-202. Ako je točna tvrdnja njegove kćeri Vide, Edo Marković bio je oduševljen Mussolinijevim akcijama suzbijanja siromaštva i izgradnjom „autostrada” po Italiji (V. MARKOVIĆ, *Nezaustavljeno vreme*, 128-130).

⁵² RISTOVIĆ, *Nemački novi poredak*, 10-15.

⁵³ ĐUROVIĆ, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije*, 204; GOLDSTEIN, *Hrvatska 1918-2008.*, 193-194.

⁵⁴ KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, „Die wirtschaftlichen Möglichkeiten”, 274.

istovremeno spočitavajući sovjetskom rukovodstvu da je preko Kominterne pasiviziralo njemačke komuniste, koji su jedini bili kadri spriječiti dolazak nacista na vlast. Edini dojmovi s poslovnih putovanja po Njemačkoj i atmosfera straha na ulicama Berlina posebno su zabrinuli njegove radoznale kćeri.⁵⁵ S takvim stavovima Marković svakako nije gledao blagonaklono na osnivanje Jugoslavensko-njemačke trgovinske komore u Berlinu (1934.) i njezina Nacionalnoga savjeta u Beogradu (1935.), koje je utiralo put njemačkoga kapitala k jugoslavenskom dijelu „dopunskog privrednog prostora”, kojim je nakon *Anschlussa* i okupacije Čehoslovačke definitivno ovladao.⁵⁶

*

Da stvari budu gore, posljedice svjetske ekonomske krize podudarale su se s unutrašnjom političkom krizom i ekonomskim rasulom u Jugoslaviji. Usitnjavanje zemljišnih posjeda, porast agrarnoga stanovništva, ali i prodor jeftinih američkih i sovjetskih žitarica na europsko tržište samo su neki od faktora zbog kojih je između 1927. i 1933. pala cijena poljoprivrednih proizvoda, što je navelo jugoslavensku državu da se okrene centralizaciji i monopolizaciji trgovine.

Juraj Demetrović i Kosta Kumanudi bili su idejni tvorci PRIZAD-a, ustanove osnovane u svibnju 1930. kao svojevrsni „instrument za podizanje cena”,⁵⁷ izraz „etatizacije ekonomskog života”⁵⁸ i reakcija na svjetsku ekonomsku krizu s preambicioznim ciljem da se proizvođačima jamči cijena koja bi bila 35-115 % viša od „izvoznoga pariteta”.⁵⁹ PRIZAD je kupovao pšenicu od proizvođača po relativno visokoj cijeni, plaćajući ju pola u novcu, a pola u bonovima, a potom ju je preprodavao na domaćem tržištu po još višoj cijeni od svjetske da bi pokrio izvozne gubitke.⁶⁰

Kao jedan od uzročnika brzoga kolapsa PRIZAD-ove misije označavana je koruptivna djelatnost njegova prvoga generalnog direktora Lea Gottlieba, vlasnika nekoliko budimpeštanskih i bečkih trgovačkih poduzeća (*Decos, Singer, Sigfried Deutsch*), koji se u ožujku 1930. nametnuo „merodavnim faktorima u Beogradu” kao iskusen žitarski trgovac s razvijenim međunarodnim poslov-

⁵⁵ V. MARKOVIĆ, *Nezaustavljeno vreme*, 180-183.

⁵⁶ GAŠIĆ, „Prodor nemačkog kapitala”, 12. Göringovi posjeti Jugoslaviji sredinom 1935. utjecali su na to da knez Pavle povjeri vladu Markovićevu nasljedniku na čelu jugoslavenskih rotarijanaca – Milanu Stojadinoviću, poborniku ekonomskoga vezivanja za Treći Reich.

⁵⁷ *Stenografske beleške*, Govor Jurja Demetrovića, 248-251.

⁵⁸ GOLDSTEIN, *Hrvatska 1918-2008.*, 116, 138.

⁵⁹ *U. S. Congress*, Govor dr. Bogumila Vošnjaka, 514-516.

⁶⁰ SR-AJ-65, 1174-2158, Zborska akta 1931-1940; VUČO, *Agrarna kriza u Jugoslaviji*, 181.

nim vezama.⁶¹ Od samoga osnivanja PRIZAD-a u njegovu „širem odboru” sjedili su Edo Marković kao delegat Ministarstva trgovine i industrije (MTI) i njegov „mecena” iz studentskih dana dr. Đuro Šurmin.⁶²

Selidba u Beograd

Pored problema s konkurentnošću na svjetskom tržištu Jugoslavija je 1932. bila među najzaduženijim europskim državama, pa je, poput većine agrarnih zemalja, bila prinuđena sklapati bilateralne klirinške sporazume. Pad cijena poljoprivrednih proizvoda i val zatvaranja tvornica vodili su stručnjake zaključku da je u ekonomskom smislu 1933. bila najgora godina u Jugoslaviji, što je dodatno ilustrirano kolapsom tržišta nekretnina, masovnim otpuštanjem radnika i smanjenom potrošnjom životnih namirnica.⁶³

U tako složenim okolnostima Edo Marković prihvatio se funkcije generalnoga direktora PRIZAD-a, za koju ga je preporučio tadašnji ministar trgovine i industrije Juraj Demetrović, njegov prijatelj, stranački suborac iz Samostalne demokratske stranke, ali i masonerije.⁶⁴ Ta je odluka podrazumijevala i selidbu cijele obitelji u Beograd, s tim što su djeca ostala u Zagrebu do mature. U ljeto 1934. Marković se uselio u svoj beogradski stan na Obilićevu vencu, kamo je periodično dovodio djecu da se priviknu na novu sredinu.⁶⁵ Prema Vidi-noj interpretaciji, njezin je otac vjerovao da će pomoću svojih međunarodnih veza oporaviti bankrotirani PRIZAD, pa je u tu svrhu okupio tim suradnika kojima je osigurao znatne privilegije, poput prava da se umirove nakon samo pet godina radnoga staža. Odvjetnik toga poduzeća Miodrag P. Popović čak je tvrdio da je 40 radnika PRIZAD-a radilo poslove obima triju ministarstava te da je godišnji obrt poduzeća činio petinu godišnjega budžeta Kraljevine Jugoslavije. Bez obzira na to, kao što su „za purgerski Zagreb ostali došljaci”, kako je govorila njegova supruga, tako je i beogradska javnost u Markoviću vidjela nadobudnoga došljaka koji joj „soli pamet”.⁶⁶

Nekoliko mjeseci nakon što je preuzeo upravljanje državnim izvoznim poduzećem dogodio se atentat u Marseilleu. Marković je po dolasku u Zagreb

⁶¹ SR-AJ-65, 1788-2920, Referat Lea Gotliba o radu Privilegovanog izvoznog društva u kampanji 1930/31; *Stenografske beleške*, 251-252.

⁶² *Stenografske beleške*, 251-252.

⁶³ VINAVER, *Svetska ekonomska kriza u Podunavlju*, 160-165, 182-183.

⁶⁴ Demetrović je bio član masonskih loža *Maksimilijan Vrhovaec Sloga, rad i postojanstvo* (N. JOVANOVIĆ, *Politički sukobi u Jugoslaviji*, 158).

⁶⁵ V. MARKOVIĆ, *Nezaustavljeno vreme*, 174-177, 186-187.

⁶⁶ V. MARKOVIĆ, „Jedno zagonetno ubistvo”, I, 10-11, II, 12-13; V. MARKOVIĆ, *Nezaustavljeno vreme*, 174-177.

izjavio svojim ukućanima da je ubojstvo kralja Aleksandra definitivno bilo produkt šire međunarodne zavjere u koju je bila uključena i Njemačka.⁶⁷

Sredinom 1935. došla je na red i konačna selidba u Beograd, koju su Edina djeca teško podnijela. Njihov novi stan u Beogradu nalazio se na trećem katu Privilegovane agrarne banke, na raskršću prometnih ulica i bučnih kavana, što je uz zagušljivo i sparno beogradsko ljeto i užurbani ritam života dodatno poticalo nostalgiju za Zagrebom. Tek kad su se nakon godinu dana uselili u prostranu kuću s dvorištem u Brankovoj ulici, kućna atmosfera počela ih je podsjećati na onu s Josipovca. U Edinoj radnoj sobi krcatoj knjigama, umjetničkim slikama i fotografijama Darwina, Marxa, Nietzschea, Schopenhauera i Kanta bilo je živo i bučno u večernjim satima kada se okupljalo njegovo društvo. Pored glasnoga prepiranja o politici, iz sobe su dopirali i tiši razgovori o svakodnevnim problemima Edine djece, koja su gotovo bez iznimke simpatizirala „napredni studentski pokret”. Scena iz Edina kabineta, u kojem je s izbjeglim ukrajinskim revolucionarom Vereščakom žučno raspravljao nad raširenom kartom Europe, spada u prilično uvjerljive deskripcije Vidine konfuzije i dilema o kompleksnom i nedokučivom karakteru njezina oca.⁶⁸

Na udaru (antisemitskoga) tiska

Međutim, nisu samo uzavrele međunarodne prilike ubrzavale ritam života obitelji Marković u Beogradu. Korupcija i političke zloupotrebe nakon 6. siječnja 1929. sve su češće pripisivane „judeomasonima”, a u svojoj konspirativnoj brošuri o Židovima u privredi Kraljevine Jugoslavije sarajevski „jugo-nacionalista” Avdo Šahinagić tvrdio je da su se masoni iz zagrebačkih loža uvukli u dva najmoćnija državna trgovačka poduzeća (ŠIPAD i PRIZAD), koja su poslovala u korist povlaštenih inozemnih firmi „problematičnog porekla”.⁶⁹ Iako ga je krajem svibnja 1935. Uprava grada Beograda optužila za „proturanje lažnih i onespokojavajućih glasova”,⁷⁰ agresivni Šahinagić nastavio je s fizičkim nasrtajima na rukovodioce PRIZAD-a, zbog čega je priveden u 3. kvart

⁶⁷ „Nisu to ni samo ustaše, ni Bugari, umešali su u to prste i mnogi drugi. Na toj Janka Pusti, a i u Italiji i Hitlerovoj Nemačkoj taj je plan iskovan ko zna kad” (V. MARKOVIĆ, *Nezaustavljeno vreme*, 189-192).

⁶⁸ Marković se u Beogradu družio s poznatim intelektualcima poput Mike Alasa, Miloša Đurića, Viktora Novaka, Petra Dobrovića, Pjera Križanića i dr. (*Isto*, 200-219, 235-252).

⁶⁹ *Balkan* (Beograd), 10. 3. 1935.; ŠAHINAGIĆ, *Ko šteti narodne i državne interese*, 3-5, 7-8, 36.

⁷⁰ SR-AJ-65, 1788-2921, Izvještaj Uprave grada Beograda od 14. 3. 1935. Šahinagić je u beogradskoj policiji evidentiran kao „davidovičevac”, „arogantan hvalisavac sklon alkoholu” koji se često pozivao na poznanstva s važnim državnim funkcionarima i političarima.

beogradske policije, u čijim je prostorijama prijetio Edi Markoviću, oslovljavajući ga naizmjenično s „Kraus” i „Švarc”.⁷¹

Nije slučajno što je antisemitska kampanja buknila upravo s formiranjem prve Stojadinovićeve vlade, jer je list *Balkan* bio dotiran iz budžeta sve do pada Stojadinovića, kada je i zabranjen zbog „mešanja u privatni i porodični život građana na način koji je izazivao javnu sablazan”.⁷² Prema mišljenju dobrog dijela ondašnjih intelektualaca, antisemitizam je bio oruđe Stojadinovićeve propagande za skretanje pozornosti s pravih vinovnika korupcionaških afera na Židove, a otvaranje beogradske policije njemačkim obavještajnim službama 1935. olakšalo je transfer nacističkih svjetonazora i propagandne prakse.⁷³

Vrhunac novinske kampanje protiv PRIZAD-a događa se upravo 1935., odnosno druge godine „direktorovanja” Ede Markovića, tijekom koje se *Balkanu*, *Slobodnoj reči*, *Narodu* i *Narodnim novinama* pridružio i ostatak beogradskoga tiska. U tekstu „Kome je danas potreban monopol žitnog režima” (*Pravda*, 30. 1. 1935.) iznesen je podatak da su dnevni gubici PRIZAD-a dosežali milijun dinara, a *Politika* (18. 1. 1935.) upozoravala je da Marković favorizira čehoslovačke trgovce žitom iz *Agrasola* koji su otkupljivali pšenicu od jugoslavenskih seljaka i potom ju prodavali PRIZAD-u po višoj cijeni.⁷⁴ Još veći odium izazivale su glasine da je Marković opstruirao kupovinu pšenice iz „srbijanskih krajeva” na račun banatske i bačke robe. Njemu je pripisivan i poslovni promašaj – izvoz 14 000 vagona pšenice u Čehoslovačku i Njemačku, zbog čega se Austrija, dotadašnji glavni kupac srpske pšenice, okrenula uvozu iz Rumunjske, Turske i Argentine.⁷⁵ Protivnici su ga optuživali i da je uslijed trgovačkoga neiskustva ostao marioneta bivšega direktora Gottleiba, kome je omogućio da ostane glavni PRIZAD-ov liferant kukuruza.⁷⁶

U siječnju 1935. otpušteni knjigovođa PRIZAD-a Šahinagić tužio je generalnoga direktora za malverzacije prilikom nabave makedonskoga graha, ali je Marković izbjegavao primiti kaznenu prijavu uslijed svoje navodne bolesti.⁷⁷

⁷¹ SR-AJ-65, 1788-2921, MTI za Velju Popovića, ministra unutrašnjih poslova, 5. 9. 1935. Stojadinovićev režimski tisak običavao je političke protivnike proglašavati „pokrštenim Jevrejima”, nadijevajući im prezimena Švarc i Vajs (DIMITRIJEVIĆ, STOJANOVIĆ, *Naši Jevreji*, 10-11).

⁷² KOLJANIN, *Jevreji i antisemitizam u Kraljevini Jugoslaviji*, 392-393. List *Balkan* uređivali su Svetolik Simić i anarhist Krsta Cicvarić, koji su osim od Stojadinovićeve režima novac dobivali i iz Njemačke.

⁷³ DIMITRIJEVIĆ, STOJANOVIĆ, *Naši Jevreji*, 10-11; BOŽOVIĆ, *Beograd između dva svjetska rata*, 153-155, 214-220, 230-231.

⁷⁴ Marković je stao u obranu te firme usprkos zahtjevima trgovačkih udruženja da se *Agrasolu* zabrani poslovanje u Jugoslaviji zbog nekontroliranoga odljeva kapitala iz zemlje (*Balkan*, 30. 3. 1935.; ŠAHINAGIĆ, *Ko šteti narodne i državne interese*, 37-40).

⁷⁵ *Narod* (Beograd), 24. 6. 1935.; ŠAHINAGIĆ, *Ko šteti narodne i državne interese*, 11-15.

⁷⁶ *Slobodna reč* (Beograd), 21. 2. 1935., 14. 3. 1935.

⁷⁷ *Balkan*, 3. 3. 1935.

Umjesto toga uputio je uredništvu *Balkana* demanti u kojem je izjavio da ga bivši činovnik proganja iz osвете. Pošto je Poslovni odbor PRIZAD-a ustvrdio da nije bilo zloupotreba, uredništvo *Balkana* ponovo se okomilo na Markovićevo židovsko podrijetlo tvrdeći da „Eduard Švarc, judeomason zagrebačke lože” nije uspio prevariti „visprene Balkance”. Pored Ede Markovića i bivšega direktora Gottlieba na meti toga opskurnog lista našla su se i dvojica direktora PRIZAD-ovih odsjeka – Adolf Šrajber, „austrougarski Jevrejin” i „prepredeni lovac na provizije” koji je u vrijeme Prvoga svjetskog rata bio zadužen za prehranu Dalmacije, Anton Pifat, „prikriveni jezuita”, i generalni tajnik Bogomir Herman, osuđivani komunist iz Vukovara.⁷⁸ Operativni centar te „propale peštanske gospode” bio je beogradski hotel *Moskva*, odakle je Gottlieb svakodnevno slao instrukcije Edi Markoviću.⁷⁹

Krajem 1936. Marković i njegov pomoćnik Šrajber vratili su se iz Praga, gdje su „izgladili nesporazume” s čehoslovačkim žitarskim društvom, koje je tom prilikom obećalo da će otkupiti još 7500 vagona jugoslavenske pšenice. Usporedno s organiziranjem izvoza žitarica Marković je kao član Mješovite komisije za prehranu Društva naroda često putovao u Ženevu. U studenom 1936. bio je član jugoslavensko-čehoslovačke delegacije koja je uređivala odnose Privrednoga savjeta Male Antante, a istoga mjeseca ušao je u sastav ekspertne delegacije koja je pripremala jugoslavensko-francuski trgovinski sporazum.⁸⁰

Usred tako intenzivnih aktivnosti Marković je početkom 1937. optužen da je zbog loše procjene količine pšenice namijenjene izvozu u Francusku bio izravno odgovoran za poskupljenje kruha, neracionalnu izgradnju dvjesto objekata za sušenje šljiva i ignoriranje skopske burze proizvoda prilikom otkupa žita.⁸¹ Na posebnom udaru spomenutoga tiska bila je kadrovska politika „masonskog trijumvirata” u PRIZAD-u koji su činili Gottlieb, Marković i Šrajber. Pozivajući se na racionalizaciju i štednju, Marković je navodno sa svojim suradnicima otpuštao iz službe isključivo pravoslavce, „Šumadince”, djecu solunskih boraca i sve „koji ne puze pred ovom mafijom”, a u službi su umjesto rođenih Beograđanki zadržavane „Markovićeve štice iz Zagreba”

⁷⁸ SR-AJ-334, 28-69, Rad. T. Tucaković, „Dnevnik o tome šta sam uradio na našem opiumskom pitanju, u kakvim prilikama i među kakvim ljudima”, Beograd, avgust 1939, 53; *Balkan*, 17. 3. 1935., 1; *Balkan*, 3. 3. 1935.; *Slobodna reč*, 21. 2. 1935.; *Narodne novine* (Beograd), 21. 7. 1935.; ŠAHINAGIĆ, *Ko šteti narodne i državne interese*, 30-31.

⁷⁹ *Balkan*, 6. 3. 1935.; ŠAHINAGIĆ, *Ko šteti narodne i državne interese*, 40-41.

⁸⁰ *Vreme*, 27. 10. 1936., 8; 6. 11. 1936., 3; 7. 11. 1936., 6; 10. 4. 1937., 5.

⁸¹ *Balkan*, 9. 4. 1937., 3; 17. 4. 1937., 2; *Politika* (Beograd), 28. 6. 1935.; ŠAHINAGIĆ, *Ko šteti narodne i državne interese*, 64-65.

i „austro-mađarski jevreji i bivši komunisti”, među kojima je bilo talijanskih, mađarskih i poljskih državljana.⁸²

Ipak, u nekoliko anonimnih pisama koja su aktivni i bivši službenici PRIZAD-a slali tjedniku *Balkan* Edo Marković sve je češće predstavljan kao „neosporno vredan i dosta sposoban čovek” koji nije uspio presjeći koruptivnu mrežu što su ju ispleli njegovi najbliži suradnici – Herman i Šrajber, koji su navodno kao činovnike zapošljavali isključivo bivše prijestupnike i Židove, a polovica PRIZAD-ova poslovanja obavljala se preko izvoznika među kojima nije bilo nijednoga „iz predratnih krajeva Srbije kome se prezime završava na -ić”.⁸³ Slučaj 500 vagona pšenice koja je zbog neiskustva ruskoga špeditera proključala u splitskoj luci služio je kao prigodna ilustracija Markovićeve loše kadrovske politike.⁸⁴

Osim zbog svoje brzopletosti i „diletantizma” Marković je u *Slobodnoj reči* kritiziran zbog rasipništva – nabave luksuznoga namještaja i „bespotrebnih mašina”, kao i službenih boravaka PRIZAD-ovih rukovodilaca po austrijskim toplicama. U reakciji na tekst *Slobodne reči* od 10. lipnja 1935. kojim je rukovodstvo PRIZAD-a optuženo da je pomoću utjecajnih ljudi gušilo slobodu tiska, Marković je sa svojim suradnicima tužio taj list.⁸⁵ Nezavisno od afera u koje ga je neuspješno gurao dio tiska, čini se da je Edo Marković bio „alergičan” na političke pritiske, što pokazuje primjer iz kolovoza 1935., kada je u prostorije PRIZAD-a „uletio” narodni poslanik Dragiša Cvetković da bi intervenirao u ime vlasnika nekog mlina u Nišu. Pošto je Marković odbio izaći mu odmah ususret, Cvetković je ljutito napustio ured.⁸⁶ Osobne urgencije poznanika Ede Markovića bile su često vezane za neažurnost PRIZAD-ove administracije, kao u slučaju dr. Nenada Grisogona, koji je umjesto redovne

⁸² ŠAHINAGIĆ, *Ko šteti narodne i državne interese*, 41-43. Da te informacije treba uzeti s rezervom pokazuje dokument po kojem je Marković u okviru kampanje redukcije činovništva za otkaz predložio Ivana Pifata, rođaka svojega najbližeg suradnika, koji je usto bio i „austro-garske provenijencije” (SR-AJ-65, 1788-2921, Kabinet MTI, 5. 11. 1935.). Izvođači Markovićevih kadrovskih zamisli bili su tajnik Bogomir Herman i šef voćarskoga odjeljenja PRIZAD-a dr. Ćirilo Nemeč, bivši talijanski državljanin i suvlasnik firme za izvoz voća, koga je Edo Marković postavio za svojega nasljednika u upravi poduzeća *Domovina DD* (ŠAHINAGIĆ, *Ko šteti narodne i državne interese*, 44-45).

⁸³ *Balkan*, 17. 9. 1938., 2; 13. 4. 1937., 1-2.

⁸⁴ *Balkan*, 13. 3. 1937., 2.

⁸⁵ *Slobodna reč*, 18. 7. 1935.; ŠAHINAGIĆ, *Ko šteti narodne i državne interese*, 50-51. Vlasnik *Slobodne reči* Radmilo-Bata Milenković objavio je nakon Markovićeve tužbe članak o ulcinjskom poduzeću „koje je Edo Kraus upropastio”, ali je ubrzo ugasio novine.

⁸⁶ SR-AJ-65, 1788-2921, Prizad M. Vrbaniću, 30. 8. 1935. Marković je zamolio ministra trgovine neka upozori narodne poslanike da se ubuduće u prostorijama PRIZAD-a „ne ponašaju kao vlast”.

procedure izvjestio izravno Markovića da se poduzeću *Export d.d. Split* vraćaju neotvorena pisma i telegrami iz Beograda.⁸⁷

Pored simultane kampanje u spomenutim listovima Edo Marković imao je problema i s Aleksandrom Mitićem, bivšim šefom PRIZAD-ove ispostave u Beču, koji je tužio beogradsku centralu poduzeća. Bojeći se nepovoljnoga ishoda toga procesa, Marković je još u rujnu 1934. predložio Ministarstvu trgovine i industrije da se PRIZAD nagodi s Mitićem, ali je ono odobrilo nedovoljni iznos za poravnanje.⁸⁸ Štoviše, Mitić je tužio Markovića i Nemeca za uvredu i klevetu jer su Vrhovnom sudu u Beču dostavljali kompromitirajuće informacije o njemu. Ipak, Sreski sud u Beogradu krajem veljače 1937. oslobodio ih je krivnje, opravdavajući ih da su to radili „štiteći državno preduzeće”.⁸⁹

Sukobi u opijumskom odsjeku

Edine obveze u PRIZAD-u podrazumijevale su ne samo vješto balansiranje u izvozu žitarica nego i poslove s otkupom i izvozom sirovoga makedonskog opijuma, koji je zbog visokoga postotka morfina slovio za prvoklasnu farmaceutsku sirovinu. Naime, opijumski odsjek PRIZAD-a, koji je od 1933. bio poznatiji po svojem akronimu JUZOP,⁹⁰ otkupljivao je sirovi opijum od neposrednih proizvođača. U želji da drži sve pod kontrolom Marković se, ulazeći u ingerencije JUZOP-a, osobno bavio poslovanjem kontroverznoga tursko-jugoslavenskoga Centralnog biroa u Istanbulu,⁹¹ problemima u transportu,⁹² ali i trivijalnim poslovima poput iznajmljivanja garažnih prostora za smještaj JUZOP-ovih kamiona. Prema vlastitom priznanju, najviše ga je brinuo slab odaziv individualnih proizvođača opijuma nakon PRIZAD-ova poziva za otkup po povlaštenoj cijeni.⁹³

Šef JUZOP-a, beogradski ljekarnik Radivoje Tucaković, u svojim neobjavljenim dnevničkim bilješkama Markovića je opisao kao temperamentna, zlobna i osvetoljubiva čovjeka, „neupućenog u naš književni jezik”. Prema njegovim tvrdnjama, Marković ga je od samoga imenovanja za generalno-

⁸⁷ SR-AJ-65, 1788-2921, PRIZAD za MTI, 15. 7. 1937.

⁸⁸ SR-AJ-65, 1789-2923, 4. 8. 1939., str. 5-8.

⁸⁹ SR-AJ-65, 1788-2921, rešenje MTI o „razrešavanju obaveze čuvanja službene tajne”, br. 1169, 20. 5. 1936.; *Pravda*, 26. 2. 1937., 12; *Vreme*, 27. 2. 1937., 8.

⁹⁰ Jugoslavenski zavod za izvoz opijuma.

⁹¹ SR-AJ-411, 15-28, l. 186-188, Izveštaj o radu Centralnog biroa u aprilu 1936.

⁹² U srpnju 1939. Marković je zatražio od Ministarstva unutrašnjih poslova da hitno ispita slučaj krađe JUZOP-ova opijuma namijenjenog američkim kupcima koji je nestao s jednoga talijanskog broda (SR-AJ-334, 28-69, „Dnevnik”, 58-60; V. JOVANOVIĆ, „Jugoslavensko-američka opijumska suradnja”, 56-57).

⁹³ SR-AJ-65, 1789-2922, Zapisnik 3. sednice Upravnog odbora Prizada održane dne 26. septembra 1939., 20-21.

ga direktora „špijunirao” i podrivao njegov autoritet u Ministarstvu trgovine i industrije jer ga „fizički ne podnosi”. Poput navedenih novinskih napisa o utjecaju prvoga direktora PRIZAD-a na izvozu politiku, tako je i Tucaković svjedočio da Leo Gottlieb nije izbivao iz Markovićeve ureda, gdje ga je do kasnih večernjih sati „kao bukvarca upućivao u osnove žitarskog poslovanja”.⁹⁴

Ono što je Tucakoviću zapravo najviše smetalo bilo je to što mu je „neuravnoteženi stvor” Marković oduzeo pravo potpisivanja JUZOP-ovih poslova, a inozemne prerađivačke tvornice instruirao je da svoje narudžbe šalju izravno centrali PRIZAD-a umjesto JUZOP-u. Još veći problem napravio je sabotirajući Tucakovićevu ideju o „prepariranju” medicinskoga opijuma u opijum za pušenje i njegovu izvozu na Daleki istok. Tucaković je imao osjećaj da ga generalni direktor neprestano ponižava, čak i pred turskim partnerima s kojima je Jugoslavija zajednički izvozila opijum.⁹⁵ Štoviše, Marković je JUZOP-u oduzeo pravo otkupa opijuma od proizvođača uz izgovor da je taj posao u nadležnosti „političkog autoriteta”, odnosno ministra trgovine.⁹⁶ Na sjednicama Poslovnoga odbora PRIZAD-a Marković je vodio glavnu riječ o opijumu, pa je tako članove upoznao s narudžbama američkih tvornica i „neprihvatljivim” prijedlozima da se opijum izvozi u okviru klirinških sporazuma.⁹⁷ U jeku pritužbi proizvođača sirovoga opijuma na korupciju državnih činovnika za otkup, Marković je sredinom lipnja 1936. pozvao na sastanak JUZOP-ove povjerenike i obvezao ih da hipotekom na vlastita imanja jamče pravilan rad.⁹⁸

Tucaković je teretio Markovića da mu je tužbama i ogovaranjem rušio autoritet te da je hajke organizirao uz pomoć svojega agresivnog tajnika Bogomira Hermana, kojim je direktor bio „opčinjen”.⁹⁹ Međutim, mnogo ozbiljnije insinucije ticale su se obima krijumčarenja opijuma, koje je navodno kulminiralo „pod kraljem opijuma g. Markovićem”.¹⁰⁰ Iza te Tucakovićeve hi-

⁹⁴ SR-AJ-334, 28-69, „Dnevnik”, 20-27, 52-54.

⁹⁵ *Isto*, 31-32, 58.

⁹⁶ *Isto*, 39.

⁹⁷ SR-AJ-65, 1789-2922, Zapisnik 17. sednice Poslovnog odbora Prizada od 5. 11. 1935., 4-5. Od 1928. američke farmaceutske tvornice *Merck* i *Mallinckrodt* otkupljivale su gotovo cjelokupnu godišnju proizvodnju jugoslavenskoga sirovoga opijuma.

⁹⁸ SR-AJ-65, 1792-2931, narodni poslanik Časlav M. Nikitović ministru trgovine i industrije dr. Milanu Vrbaniću, 21. 6. 1936.

⁹⁹ SR-AJ-334, 28-69, „Dnevnik”, 53.

¹⁰⁰ Tucaković ističe da je Marković bio ravnodušan u pitanju krijumčarenja opijuma sve dok američka služba u Parizu nije 1938. pojačala pritisak na Jugoslaviju da ograniči proizvodnju i suzbije ilegalne tokove. „Zaboga, o njemu se priča u Americi, njemu se otuda čak i piše, dolaze s Amerikanci, čak i zvanični! G. Marković se mora sećati da mi je svojevremeno po povratku s jednog puta u Albaniju, naložio da stupim u vezu sa nekim albanskim trgovcem opijumom. Kad sam mu tom prilikom izrazio sumnju da je dotični trgovac svakako krijumčar (jer o njemu

poteze zapravo se krije nezadovoljstvo restriktivnom opijumskom uredbom iz prosinca 1938. koja je donesena pod američkim pritiscima da bi se ograničila proizvodnja sirovoga opijuma i suzbilo njegovo krijumčarenje, a u čijem je kreiranju važnu ulogu odigrao upravo Edo Marković.

Protiv ekonomske i političke ovisnosti

Pored udovoljavanja američkim zahtjevima da se pooštri jugoslavensko kazнено zakonodavstvo, Markovićevo djelovanje tijekom 1938. izgledalo je kompleksnije uslijed sve otvorenijega anglofilstva koje je iskazivao. Njegova kći Vida postala je u veljači 1938. predsjednica Udruženja studenata engleskoga jezika i književnosti Univerziteta u Beogradu, koje je osim upoznavanja javnosti „s tekovinama anglosaksonskog duha” organiziralo antifašističke manifestacije, pružajući otpor Stojadinovićevu naginjanju k silama Osovine. Član toga udruženja ubrzo je postao i sam Edo Marković zajedno s još dvojicom masona – profesorom Vladetom Popovićem i svojim dugogodišnjim prijateljem Većeslavom Vilderom. Pošto je ubrzo dobila stipendiju za boravak u Engleskoj, Vida Marković otputovala je preko Pariza u London, a otac joj je, s obzirom na sve izgledniji rat, osigurao potporu svojih utjecajnih britanskih prijatelja iz Društva naroda.¹⁰¹ Njemačka obavještajna služba uočila je da se „zahvaljujući jevrejskim i engleskim vezama” u Beogradu počeo širiti britanski politički utjecaj te da je prilikom posjeta zamjenika državnoga tajnika Dicksona Jugoslaviji 1938. s njim došla i „vojska agenata” koja je kupovinom sirovina po nerealno visokim cijenama namjeravala opstruirati jugoslavenski izvoz u Njemačku.¹⁰²

Za to vrijeme situacija s izvozom pšenice u PRIZAD-u morala se prilagođavati novom vanjskopolitičkom kursu Jugoslavije bez obzira na Markovićevo osobna uvjerenja i aspiracije. On je još u listopadu 1937. bio član pregovaračke delegacije koja je s Njemačkom učetverostručila „preferencirani kontingent” pšenice. Istina, Marković je tom prilikom izrazio skepsu u pogledu cijene koju je Njemačka bila spremna platiti, a odgovornost za formiranje otkupne cijene podijelio je s ministrima trgovine, poljoprivrede i financija. Što je još važnije, Marković je smatrao da je isključiva upućenost plasmana jugoslavenske pšeni-

dotada niko od svetskih opijumskih trgovaca nije ni znao), g. Marković mi je odvratio: ‘Ne mari šta će biti sa robom, glavno je da se ona izbací iz zemlje’” (SR-AJ-334, 28-69, „Dnevnik”, 60).

¹⁰¹ GAŠIĆ, „Anglofilske organizacije u Beogradu”, 33. Za razliku od susretljivih Britanaca, jugoslavenski poslanik u Londonu Ivan Subbotić ostao je prilično rezerviran nakon što mu je Vida prenijela pozdrave svojega oca (V. MARKOVIĆ, *Nezaustavljeno vreme*, 253-259, 269-277).

¹⁰² GLIŠOVIĆ, *Ivo Andrić, Kraljevina Jugoslavija i Treći Rajh*, 413-414. Njemački dužnosnici tvrdili su da se 1938. Jugoslavijom „kotrljala britanska funta” te da je 70 % jugoslavenskoga tiska bilo pod kontrolom engleskoga kapitala.

ce na njemačko tržište iznimno štetna za jugoslavensku privredu zbog neravnoteže u kliringu i platnom prometu. Akcionarima PRIZAD-a priznao je da je pregovarao o osvajanju drugih europskih tržišta, prije svega talijanskoga, da bi se izbjegla ekonomska i politička ovisnost o Njemačkoj.¹⁰³ Neovisno o tome, on se u proljeće 1938. požalio svojoj kćeri Vidi da ga je Milan Stojadinović počeo politički ucjenjivati.¹⁰⁴

Na zboru akcionara PRIZAD-a krajem listopada 1938. Edo Marković upozorio je na niz objektivnih faktora koji su onemogućavali pravilnu procjenu obima izvoznoga viška i potražnje, a osobito cijenu na svjetskim tržnicama, koja je u samo godinu dana postala pet puta manja. Istovremeno je optužio predstavnika Saveza agrarnih zadruga da mu je davao pogrešne podatke o izvoznim viškovima na osnovi kojih je PRIZAD izvezao više pšenice nego što je trebalo.¹⁰⁵ Za stabiliziranje cijene predložio je oslanjanje na državni budžet „radi emancipovanja od preferencijala”, što je u praksi bilo neodrživo s obzirom na stanje državne blagajne. Drugo rješenje bilo je da se pšenica uopće ne izvozi „jer naš izvoz pšenice nije izraz dobrog ekonomskog stanja naše zemlje nego rđavog”. Umjesto „izvoza od usta gladnih”, kako je slikovito nazvao izvoz jugoslavenske pšenice, predlagao je industrijalizaciju „naših najboljih rasnih krajeva”, praćenu pojačanom eksploatacijom rudnih i vodnih resursa u nerazvijenim oblastima.¹⁰⁶ Na kritike pojedinih akcionara da je zanemario zadruga Marković je podsjetio da su mu one bile „korektivni faktori za formiranje cena” sve dok ga 1936. njihovi predstavnici nisu počeli optuživati za „razbojništvo”.¹⁰⁷

*

U proljeće 1939., u strahu od „osovinskih klešta”, Jugoslavija je sve servilnije ispunjavala njemačke potrebe u sirovinama i agrarnim proizvodima.¹⁰⁸ Nakon rekordne žetve pšenice 1938./39. Marković i uprava PRIZAD-a po-

¹⁰³ SR-AJ-65, 1174-2158, Zapisnik VIII redovnog zbora akcionara Prizada, 31. 10. 1938., 22-23.

¹⁰⁴ Nakon što je Marković odbio zahtjev predsjednika vlade da činovnici PRIZAD-a agitiraju za Jugoslovensku radikalnu zajednicu, Stojadinović mu je navodno pripremio da će njegova obitelj „ostati na ulici” (V. MARKOVIĆ, *Nezaustavljeno vreme*, 341).

¹⁰⁵ Marković je bio posebno rezerviran prema neumjerenom dizanju cijena u doba pšenične krize, koje je vodilo „debaklu čitave intervencionističke politike” (SR-AJ-65, 1174-2158, Zapisnik VIII redovnog zbora akcionara Prizada, 31. 10. 1938., 20-22).

¹⁰⁶ *Isto*, 23-25. Vodeći se socijalnim obzirima, Marković je u sezoni 1936./37. uspio ukinuti razliku između cijena pšenice različite kakvoće i podrijetla.

¹⁰⁷ SR-AJ-65, 1174-2158, Zapisnik VIII redovnog zbora akcionara Prizada, 31. 10. 1938., 24-25.

¹⁰⁸ LUKAČ, *Treći Rajh i zemlje jugoistočne Evrope*, knj. II, 275-276, 385-386.

novo su požurili s rasprodajom viškova, pa su uslijed nedostatka skladišnoga prostora i transportnih sredstava višak ponude počele otkupljivati privatne firme po znatno nižim cijenama. Stručnjaci su upozoravali da bi neodmjereni izvoz u uvjetima izglednoga rata „doveo do neprijatnosti u pogledu ishrane zemlje”.¹⁰⁹

Sredinom listopada 1939. Edo Marković bio je član Jugoslavensko-njemačkoga stalnoga privrednog odbora, koji je na svojem zasjedanju u Beogradu dogovorio da stupanj međusobne razmjene dobara ostane nepromijenjen.¹¹⁰ Premda je izvoz jugoslavenskih žitarica bio pretežno usmjeren k Trećem Reichu, Marković je bio naklonjeniji zemljama zapadne demokracije nego Hitlerovoj Njemačkoj, zbog čega je na zahtjeve iz Berlina isključen iz spomenutih trgovinskih pregovora.¹¹¹ Krajem studenoga 1939. predsjedatelj na skupštini dioničara PRIZAD-a pohvalio ga je jer je „neumorno i vešto vodio društvo kroz sve teškoće, smetnje i pakosne intrige”, uz napomenu da nije bio u izravnom sukobu interesa poput svojih prethodnika, koji su i privatno trgovali žitom.¹¹² Na kraju te skupštine Marković je izrazio zadovoljstvo neočekivano tolerantnom atmosferom jer je bio navikao na uvrede i teške optužbe Vojislava Đorđevića, predstavnika zadrugara, koji je rukovodstvo PRIZAD-a optužio za štetu od 800 milijuna dinara nanесenu seljacima tijekom žitne kampanje 1939. godine.¹¹³ Isprovociran takvim napadima, Marković je odgovornost za uvođenje žitnoga režima prebacio na „one koji su inauguirali sistem i politiku Prizada”, dakle na vladu koja se prilikom donošenja te mjere nije ni konzultirala s njim. Tvrdio je da su „nadležni” određivali previsoku cijenu za pšenicu te da su zarad njezina održanja falsificirali podatke o žetvi, prikazujući ju slabijom nego što je zaista bila. Osim toga Marković je upozorio na faktor ratne psihoze, koji je utjecao na trgovce da počnu „kao bez duše prodavati robu”. Svoj posljednji govor na skupu dioničara Edo Marković završio je upravo zagovaranjem „brze kupovine” pšenice zbog mogućnosti da ponuda robe naprasno iščezne. Štoviše, braneći se od optužbi pojedinih dioničara za defetizam i izdaju, on je podsjetio da je sa svojim suradnicima neprekidno „kumio i bogoradio” da vojska i gradovi počnu stvarati ratne rezerve pšenice.¹¹⁴

¹⁰⁹ *Narodno blagostanje* (Beograd), 29. 8. 1939., 531-532.

¹¹⁰ *Vreme*, 17. 10. 1939., 11.

¹¹¹ KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, „Strani kapital i Banovina Hrvatska”, 173-174.

¹¹² SR-AJ-65, 1174-2158, Zapisnik IX redovnog zbora akcionara Prizada, 27. 11. 1939., 4-5, 9-11. Obraćajući se akcionarima, Marković je predložio statutarne izmjene kojima je ministar trgovine i industrije dobio šire ovlasti u PRIZAD-u.

¹¹³ ĐORĐEVIĆ, „Najvećem grešniku Prizada”, 835-836 (SR-AJ-38, 551-717). Prema Đorđeviću tvrdnji, PRIZAD je trgovcima plaćao propisanu cijenu, a seljake savjetovao da se suzdržavaju od prodaje.

¹¹⁴ SR-AJ-65, 1174-2158, Zapisnik IX redovnog zbora akcionara Prizada, 27. 11. 1939., 11-14. Punjenje „fondova za intervenciju” u uvjetima novoga svjetskog rata pravdao je racionalnom

*

Osim gomilanja robnih rezervi Marković je pretkraj petogodišnjega direktorskog mandata ostvario još jednu svoju „misiju” koja nije nailazila na široku potporu javnosti. U pitanju je bila nova zgrada PRIZAD-a na Obilićevu vencu, koja je trebala zamijeniti dotadašnji poslovni prostor u Čika Ljubinoj ulici. Vida Marković opisivala je taj skupocjeni građevinski pothvat kao svojevrsnu zadužbinu njezina oca, a vlastito oduševljenje dubinom temelja zgrade i izgledom skloništa od zračnih napada tumačila je izvanrednom očevom intuicijom.¹¹⁵ Zaista, njemački napad na Poljsku i izbijanje Drugoga svjetskog rata dali su za pravo Markovićevoj predostrožnosti.

Nova palača PRIZAD-a na Obilićevu vencu blagoslovljena je 26. studenog 1939. godine. Upadljivo je da su, izuzev Markovićevih osobnih prijatelja poput njegova kuma Srđana Budisavljevića, među prisutnima bili mahom drugorzredni izaslanici državnih i vjerskih nadležnosa. Pod teretom javnih kritika za „rasipništvo”, na ceremoniji svečanoga otvaranja Edo Marković osvrnuo se na motive za izgradnju luksuzne palače. Pored neophodnoga prostora za međunarodne sastanke Ministarstva trgovine i industrije sa stranim poslovnim partnerima, koje si je PRIZAD mogao priuštiti zahvaljujući „nabujalom radu” i „racionalnom gazdovanju”, Marković je smatrao da će boravkom u novoj palači inozemne delegacije „dobiti impresije našega narodnog poleta i naše mlade i ambiciozne radinosti”.¹¹⁶ Ipak, s obzirom na tadašnju vanjskopolitičku orijentaciju Jugoslavije čini se da je izbor prvih gostiju u novoj palači PRIZAD-a bio previše riskantan. Naime, istoga dana kada je zgrada svečano otvorena u njoj je jugoslavenski privredni odbor, predvođen dr. Savom Obradovićem i Edom Markovićem, ugostio francusku delegaciju s kojom su vođeni pregovori o unapređenju bilateralne trgovine.¹¹⁷

Dva dana poslije Uredbom o državnoj mobilizaciji Ministarstvo trgovine i industrije dobilo je ulogu ministarstva opskrbe, pa je PRIZAD-u dodijeljen zadatak da otkupljuje viškove žitarica i ostalih poljoprivrednih proizvoda, kao i da tijesno surađuje s Ministarstvom vojske i Direkcijom za ishranu Ministarstva poljoprivrede.¹¹⁸ Međutim, Edin sukob s Generalštabom o kojem je pisala njegova kći Vida kulminirao je u rujnu 1939. nakon što je, razočaran „trapa-

i „patriotskom” potrebom da osigura „bele novce koji se brižno čuvaju za crne dane u korist zemljoradnika” (*Politika*, 27. 11. 1939.).

¹¹⁵ V. MARKOVIĆ, *Nezaustavljeno vreme*, 222-223. „Otkako je nastala češka kriza sve je nestrpljiviji, sav se pretvorio u nerv; od skora ga zovu u Generalštab u vezi sa prehranom u slučaju rata” (*Isto*, 263).

¹¹⁶ *Politika*, 27. 11. 1939.

¹¹⁷ Sastanak je trajao od 26. do 29. studenog 1939. (*Jutro /Ljubljana/*, 28. 11. 1939., 5).

¹¹⁸ SR-AJ-65, 1788-2921, MTI ministru vojske i mornarice, 29. 11. 1940.

vom” probnom mobilizacijom, tvrdio da u vojsci ima „sabotaže” i da stoga ne može preuzeti odgovornost za opskrbu hranom u slučaju rata. Još žešći gnjev Generalštaba Marković je navukao izjavom da je vojni vrh „prepun pete kolone”, na što mu je divizijski general Vojin Maksimović (bivši veliki župan Zagrebačke oblasti)¹¹⁹ uzvratilo da se za takvu uvredu časti „dobija metak”. Od toga je dana na Markovićev zahtjev ispred njegove kuće dežurao žandar, koji je uoči 18. prosinca prekomandiran na drugo stražarsko mjesto.¹²⁰

Ubojstvo Ede Markovića

Od sredine 1939. u Beogradu je pojačana politička represija, osobito prema studentima koji su sve otvorenije iskazivali solidarnost s kolegama u Čehoslovačkoj, ali i zbog njihovih veza sa Židovima, masonima i komunistima. Edina kći Vida, koja u svojim memoarima nije spominjala židovsko podrijetlo svojega oca, nego ga je radije opisivala kao „ateistu zaljubljenog u narodne umotvorine”, tvrdi da ju je opterećivao prvenstveno njezin socijalni status, zbog kojega su ju kolegice s fakulteta nazivale „buržujkom”, iako je ona sa svojim sestrama bila „privržena naprednom studentskom pokretu”.¹²¹ Početkom prosinca 1939. policija je zabranila dva studentska skupa, pa je 14. prosinca na beogradskom trgu Slavija organiziran treći, koji se ubrzo pretvorio u masovne radničko-studentske prosvjede uz sudjelovanje 50 000 ljudi,¹²² među kojima je bila i Edina kći Ranka Marković, studentica filozofije.

U ranim jutarnjim satima 18. prosinca 1939., na dan kada je Marković imao dogovoren sastanak s francuskim i engleskim predstavnicima o preusmjeravanju PRIZAD-ova izvoza žitarica s Trećega Reicha na zapadnoeuropske zemlje,¹²³ kroz dvorišnu kapiju nove Markovićeve obiteljske kuće u Brankovoj ulici br. 13 ušla su dvojica policijskih agenata i jedan žandar. Premda je službeni razlog toga nenajavljenog posjeta bio pretres Edine kćeri Ranke

¹¹⁹ Nakon nemira u Zagrebu 1. prosinca 1928. Vojin Maksimović imenovan je za vršitelja dužnosti velikoga župana Zagrebačke oblasti. Svojim „netaktičnim postupcima”, koji su uključivali zabranu opozicijskoga okupljanja i incidente s diplomatskim zborom, doprinio je razbuktavanju opozicijske kritike Korošćeve vlade, koja je „popustila pred strašilom vojničke diktature”: N. JOVANOVIĆ, *Politički sukobi u Jugoslaviji*, 335; BJELAJAC, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije*, 140, 259.

¹²⁰ V. MARKOVIĆ, „Jedno zagonetno ubistvo”, II, 12. Bliski Markovićev suradnik navodno je prisustvovao pretresu Edina ureda, nakon kojega je policijski agent telefonom javio izvjesnom „đeneralu” da nije uspio pronaći nikakve komunističke materijale (KOJADINOVIĆ, „Jedan život, jedan vek”, 3. dio).

¹²¹ V. MARKOVIĆ, „Jedno zagonetno ubistvo”, I, 10-11, II, 12-13; V. MARKOVIĆ, *Nezaustavljeno vreme*, 175-176, 221-222, 235-238.

¹²² DAPČEVIĆ, *Ibeovac: ja, Vlado Dapčević*, 15-20. U želji da razbije demonstracije policija je primijenila silu i tom prilikom stradalo je 10-15 studenata.

¹²³ V. MARKOVIĆ, „Jedno zagonetno ubistvo”, II, 12.

zbog njezina sudjelovanja u demonstracijama, policijski se agent, nakon što je pokucao na prozor suterena u kojem je živjela služavka, lažno predstavio kao „poštar”. Alarmiran od preplašene kuharice, Edo Marković zgrabio je revolver, iskočio kroz prozor i u „noćnoj košulji” istrčao na ulicu dozivajući policiju. Nakon što mu je ulični prodavač mlijeka rekao da mu je policija već u dvorištu, Edo se vratio na trijem. Za to vrijeme žandari su naveliko pretresali Rankinu i Vidinu sobu, a agent Marko Marković čuvao je stražu na trijemu.¹²⁴ I u sjećanjima Vide Marković čitav događaj izgledao je prilično konfuzno.¹²⁵ Tek što su djevojke kroz prozor poručile policajcu neka ne ide na kat jer je njihov otac „nervozan čovek”, s ulice je dojurio Edo i, ugledavši nepoznatoga muškarca, ispalio dva metka u ruku agenta Marka Markovića. Ranjeni policajac uzvratio je vatru i ubio Edu Markovića, nakon čega je istrčao na ulicu. Dok su prolaznici vikali „Držite ga! Ubio je čoveka!” policajac je uspio pretrčati dvjesto metara uzbrdo do hotela *Palas*, gdje ga je jedan od taksista, ruski emigrant, uhvatio i predao žandaru.¹²⁶

Prema službenoj verziji, u uzajamnoj pucnjava bilo je ispaljeno ukupno osam metaka.¹²⁷ Nedugo zatim došao je Edin osobni liječnik dr. Bojović, koji je ustanovio smrt, a za njim je u dvorište pristigao i Dragi Jovanović, tadašnji pomoćnik upravitelja Grada Beograda.¹²⁸ Uviđaj je obavio Markovićev stari prijatelj iz Zemuna i osobni odvjetnik senator dr. Milan Kostić, koji je među prvima došao na lice mjesta. Pored spekulacije da su dva metka iz Edina revolvera završila pokraj njega „jer su se odbili od zida”, Kostić je spomenuo da je pokojni Marković u ponoć uoči ubojstva vozio svoju rođakinju na stanicu te da je vjerovatno zato teško zaspao „onako nervozan kao što je bio u poslednje vreme”.¹²⁹

Edo Marković sahranjen je 20. prosinca 1939. uz vojne počasti i po pravoslavnom obredu na Novom groblju u Beogradu. Sahrani su prisustvovali njegov vjenčani kum, tada ministar socijalne politike i narodnoga zdravlja Srđan Budisavljević, ministar trgovine i industrije Ivan Andres, bivši ministri, guverneri i nekoliko generala.¹³⁰ Na novoj palači PRIZAD-a zavijorila se crna zastava, a za vršitelja dužnosti generalnoga direktora imenovan je Ćirilo Nemeć. Tisak naklonjen PRIZAD-u, poput *Narodnoga blagostanja*, koje je

¹²⁴ Iskazi žandara i policijskih agenata nisu se slagali s iskazom Edine kuharice (*Vreme*, 19. 12. 1939., 7; 20. 12. 1939., 7).

¹²⁵ V. MARKOVIĆ, *Nezaustavljeno vreme*, 373.

¹²⁶ *Vreme*, 19. 12. 1939., 7; *Politika*, 20. 12. 1939., 8.

¹²⁷ *Politika*, 19. 12. 1939., 8.

¹²⁸ *Vreme*, 19. 12. 1939., 7.

¹²⁹ V. MARKOVIĆ, *Nezaustavljeno vreme*, 178; *Politika*, 20. 12. 1939., 8. Zanimljivo je da je tisak unisono pisao o Markovićevoj „nervozi”.

¹³⁰ *Vreme*, 21. 12. 1939., 7.

uređivao srpski ekonomist njemačkoga obrazovanja Velimir Bajkić, pisao je o iskrenosti, hrabrosti, moralnom i profesionalnom integritetu Ede Markovića¹³¹ koji je „u doba vizantinizma, evazivnosti, hipokrizije i intriga [...] svetleo kao dragi kamen”, bio „radan kao mrav” i „pošten kao Isus”.¹³² Na stranicama istoga časopisa umrlicu je objavilo i kontroverzno transportno poduzeće *Schenker & Co.*, upleteno u nekoliko krijumčarskih afera širom Jugoslavije, čije su filijale diljem Europe u javnosti percipirane kao špijunske ispostave Trećega Reicha.¹³³ Smrt Ede Markovića komemorirana je i u njegovoj matičnoj masonske organizaciji krajem siječnja 1940. godine.¹³⁴

Okolnost da je službeni motiv „protivpravnog upada” policije u kuću Ede Markovića bila komunistička djelatnost njegove kćeri Ranke doprinijela je da se antiboljševička predostrožnost samo nekoliko dana od velikih demonstracija prelije na ulice Beograda, kojim su počeli krstariti žandari u punoj ratnoj opremi.¹³⁵ U samoj istrazi punoj kontroverzi ranjeni agent Marko Marković izjavio je da je svojega „violentnog” prezimenjaka ubio u samoobrani te se i u policijskom priopćenju inzistiralo na nesporazumu uslijed kojega je Marković stradao.¹³⁶

Suđenje policijskom agentu Marku Markoviću započelo je 27. veljače 1940. pred Okružnim sudom u Beogradu. Nakon što su pročitani optužnica i odštetni zahtjev Edine udovice, koja je potraživala 1,6 milijuna dinara, okrivljeni agent Marko Marković izjavio je da je Edu Markovića najprije pokušao savladati „džiju-džicu” zahvatom („koji je sigurniji od revolvera”) te da je nakon ubojstva u afektu nastavio pucati u zrak dok je trčao ulicom. Potom je ispitan i njegov nadređeni starješina agent Miodrag Lazović, koji je ustvrdio da im je nalog za pretres izdao osobno Dragi Jovanović, tadašnji pomoćnik upravitelja grada, uz savjet „da budu taktični jer je to ugledna kuća”.¹³⁷ Nakon što su ustanovljene ozljede služavke prilikom policijskoga pretresa, sud je 29. veljače prihvatio prijedlog da se ispita liječnik koji je obavio obdukciju pokojnoga

¹³¹ Marković je odlikovan čehoslovačkim Bijelim lavom i francuskim Ordenom Legije časti (POPOVIĆ, „Marković, Edo”, 153).

¹³² *Narodno blagostanje*, 23. 12. 1939., 808-809.

¹³³ *Pravda*, 14. 4. 1934., 4. Marković je bio član Upravnoga odbora *Schenker & Co.*, a zagrebački ogranak te kompanije bio je jedan od dioničara Jugoslavenske banke u vrijeme dok je Marković rukovodio njome.

¹³⁴ SR-AJ-100, 19-262, karton Ede Markovića.

¹³⁵ JOVANOVIĆ STOIMIROVIĆ, *Dnevnik 1936-1941*, 334.

¹³⁶ *Vreme*, 20. 12. 1939., 7; *Trgovinski glasnik* (Beograd), 5. 3. 1940., 2.

¹³⁷ Na prijedlog suca da se u tom slučaju ispita i Dragi Jovanović, agent Lazović, čije su izjave bile u potpunoj kontradikciji s tvrdnjama ostalih agenata u gotovo svim detaljima, vidno se uznemirio tvrdeći da više nije siguran u svoje prijašnje iskaze. Suprotno izjavi prvookrivljenoga o bliskom kontaktu i „rvanju” s pokojnim Markovićem, dr. Julijana Bogdanović, koja je obavila obdukciju leša Ede Markovića, tvrdila je da je na žrtvu ispaljeno više metaka s visine („sa strane, odozgo na niže, napred”): *Vreme*, 28. 2. 1940., 10.

Markovića, ali ne i zahtjev državnoga tužitelja da se ponovi vještačenje na licu mjesta. Tri dana poslije raspravljalo se o rani ubojice na lijevoj ruci, koja je upućivala na mogućnost samoranjavanja. Nastup trećega tužitelja sasvim je uznemirio publiku u sudnici nakon što je na temelju kontradiktornih izjava okrivljenoga zaključio da je „ubistvo pok. Ede Markovića bila nameštena stvar sa unapred stvorenim planom”.¹³⁸ Početkom ožujka 1940. okrivljeni Marko Marković osuđen je na dvije godine strogoga zatvora, što nije zadovoljilo nijednu stranu.¹³⁹

Ishod toga sudskog procesa samo je podgrijao spekulacije o pravom motivu likvidacije Ede Markovića. Vida Marković podsjeća da su njezinu ocu godinama stizale prijetnje iz Generalštaba, od „nesposobnih i korumpiranih”, te da on zbog svoje dosljednosti nije uzmicao pred autoritetima, nego je „služio domovini a ne vlasti”.¹⁴⁰ Pored toga tvrdila je da je njezin otac i povodom izvoza sirovoga opijuma „došao u sukob s nevidljivim silama, koje su se krile iza nekih viđenih lica u redovima političara i apotekara”.¹⁴¹ Spomenuti konflikt Markovića sa šefom opijumskoga odsjeka PRIZAD-a oko izvoza opijuma za pušenje u Kinu teško bi se mogao dovesti u vezu s tim „državnim ubistvom” premda je u kolovozu 1939. isprovocirao Tucakovića da bude više nego eksplicitan: „Doista, g. Marković bi trebalo najzad da zadene sviralu za pojas! Dosta je svirao!”¹⁴² Novinski tekstovi u *Balkanu* i *Slobodnoj reči* kreirali su atmosferu u kojoj ubojstvo i nije djelovalo kao neočekivani epilog. Edo Marković nimalo nije nedostajao ni Sofroniju Ognjanoviću, suvlasniku skopske tvornice alkaloida opijuma za koju je pokojni direktor PRIZAD-a u više navrata govorio da „šteti državnim interesima” te da bi ju zato trebalo hitno zatvoriti, što se i dogodilo 1938. nakon Ognjanovićeve uhićenja.¹⁴³ S druge strane Marković je sudjelovao u obnavljanju opijumskih ugovora s Turskom, što je bilo u skladu sa službenim politikama Beograda i Ankare. Isto tako bio je kooperativni partner američkih uvoznika sirovoga opijuma, kao i američkoga biroa u Parizu iz kojega su početkom 1938. stizali oštri zahtjevi da Jugoslavija donese drakonsku opijumsku uredbu za sprečavanje krijumčarenja.

¹³⁸ *Trgovinski glasnik*, 29. 2. 1940., 4; 3. 3. 1940., 7.

¹³⁹ *Trgovinski glasnik*, 5. 3. 1940., 2.

¹⁴⁰ V. MARKOVIĆ, *Nezaustavljeno vreme*, 372; *Trgovinski glasnik*, 5. 3. 1940., 2.

¹⁴¹ Tajnik PRIZAD-a Bogomir Herman potvrdio je da se upravo te jeseni sukob oko opijumske izvozne politike zaoštrio do te mjere da je Edo Marković „odlučio da se jedno vreme u to pitanje ne dira” (V. MARKOVIĆ, „Jedno zagonetno ubistvo”, II, 12).

¹⁴² SR-AJ-334, 28-69, „Dnevnik”, 53.

¹⁴³ SR-AJ-65, 1792-2931, PRIZAD ministru trgovine i industrije Nikoli Kabalinu, 31. 10. 1938. Ognjanović se prilikom uhićenja zbog ilegalne trgovine heroinom pozivao na svoje poznanstvo s predsjednikom vlade Milanom Stojadinovićem.

Za razliku od eventualnih interesa domaćega i stranoga „opijumskog lobija”, državni poslovi s izvozom žitarica djeluju kao vjerojatnija pozadina Markovićeve likvidacije ako se na trenutak ostavi postrani službena verzija događaja. Činjenica da je Marković ubijen na dan kada je trebao sudjelovati u pregovorima o preusmjeravanju izvoza jugoslavenskih poljoprivrednih proizvoda prema Engleskoj i Francuskoj može biti jasan indikator da se radilo o „političkom ubistvu”.¹⁴⁴ Markovićev kolega iz *Rotary Internationala*, američki kongresnik Clinton Anderson, nije sumnjao da su Markovića na kućnom pragu ubili jugoslavenski sljedbenici Hitlera.¹⁴⁵ Već nekoliko dana nakon Markovićeve pogibije izvozne aktivnosti PRIZAD-a bile su potpuno fokusirane na njemačko tržište.¹⁴⁶

Dan prije završetka Travanjskoga rata i jugoslavenske kapitulacije Nijemci su ušli u novu palaču PRIZAD-a. Po odluci generalnoga opunomoćenika za privredu u Srbiji 16. travnja 1941. ime PRIZAD-a promijenjeno je u *Srpsko AD za agrarne proizvode*, a za njegova komesara postavljen je Hans Brudna.¹⁴⁷ Početkom prosinca 1941. zgrada je ispražnjena i pretvorena u njemačku komandu 42. armijskoga korpusa, a poslije je u nju smješten i Gestapo.¹⁴⁸ Nekoliko mjeseci po oslobođenju Beograda u palači PRIZAD-a je „po nekoj nemiloj koincidenciji bila smeštena OZNA”, kako je pisala Vida Marković, a 1946. u nju se uselila novinska agencija Tanjug, u kojoj je i ona sama kraće vrijeme bila prevoditeljica. Opsjednuta nerazjašnjenim okolnostima očeva ubojstva, ona je njegovu nepokolebljivost usporedila sa stamenom bijelom palačom koja je i trideset godina poslije prkosila zubu vremena: „Liči mi na čoveka koji se zagledao u daljinu, daleko zagazio i temeljno uradio u svom životu sve što je zavisilo od njega, a onda zastao u visinama sam i neshvaćen od okoline...”¹⁴⁹

Životna filozofija Ede Markovića, koja bi se najkraće mogla opisati kao op(on)iranje inerciji i autoritetima, vodila ga je od rane mladosti iskušenjima koja je nadvladavao oslonjen na vlastitu intuiciju, počevši od identitetskih dilema, obrazovanja, do političkoga eksperimentiranja i principijelne riješenosti da „služi domovini a ne vlasti”. Zahvaljujući svojim organizacijskim

¹⁴⁴ KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, „Strani kapital i Banovina Hrvatska”, 173-174; V. MARKOVIĆ, „Jedno zagonetno ubistvo”, II, 12.

¹⁴⁵ „Address by Hon. Clinton F. Anderson”, A877.

¹⁴⁶ TERZIĆ, *Slom Kraljevine Jugoslavije*, 325-327.

¹⁴⁷ SR-AJ-65, 1174-2158, MTI, Odeljenje za bankarstvo i osiguranje, 11. 7. 1941.

¹⁴⁸ KRESO, *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu*, 179.

¹⁴⁹ V. MARKOVIĆ, *Nezaustavljeno vreme*, 371-373.

sposobnostima tijekom Prvoga svjetskog rata te kasnijoj bankarskoj karijeri, a i međunarodnom ugledu u najvišim masonskim i rotarijanskim krugovima okrunjenom položajem u Društvu naroda, nastupao je više kao ekspert nego političar. Iako je bio član nekoliko političkih organizacija, držao se ideologije svojega starog društva poniklog iz Hrvatsko-srpske koalicije, pri čemu je prevaga rotarijanskoga entuzijazma nad iznevjerenim nadama u budućnost jugoslavenske države doprinijela svojevršnom eskapizmu na unutarnjem planu i okretanju međunarodnom aktivizmu. Naklonjenost Markovićeve djece ljevičarskim idejama, usprkos njihovoj materijalnoj situiranosti, svakako je proistekla iz stavova njihova oca, koji im je svestranim obrazovanjem omogućio da samostalno formiraju predodžbe o stranputicama ruske revolucije, posljedicama dolaska nacista na vlast i osobitostima anglosaske civilizacije. Bliske veze Ede Markovića s Čehoslovačkom bile su posljedica međurotarijanske suradnje, njegove lojalnosti konceptu Male Antante, ali i kontroverznih jugoslavensko-čehoslovačkih „žitnih aranžmana” zbog čijega je protežiranja bio posebno izložen kritici.

Visoki društveni položaj Ede Markovića nije bio imanentan agrarnim temama koje su ga zaokupljale od studentskih dana pa do smrti. Međutim, njegova radikalna ideja o emancipaciji domaće poljoprivrede od stranih tržišta industrijalizacijom pasivnih krajeva i eksploatacijom njihovih prirodnih resursa izložila ga je optužbama za „agrarni defetizam” i veleizdaju. Mimo primjedbi na njegovu kadrovsku politiku, rasipništvo i kompulzivno gomilanje ratnih rezervi, korišteni izvori ne upućuju na financijske malverzacije kojima su inače bili skloni njegovi prethodnici na čelu PRIZAD-a. Štoviše, Marković je zbog svojega židovskog podrijetla bio pod dodatnim udarom tiska, koji ga je, generalizirajući njegovu pripadnost sloju „austrougarskih bankarskih mahera”, neuspješno pokušavao diskreditirati u poslovima otkupa i izvoza žita i opijuma. Za razliku od konflikta s domaćim interesnim krugovima u koji ga je dovelo udovoljavanje američkim zahtjevima za restriktivniju opijumsku politiku, Markovićeve „netaktičnost” bazirana na političkim i etičkim uvjerenjima učinila ga je uoči novoga rata nepouzdanim partnerom jugoslavenskoga vojnog vrha i remetilačkim faktorom na njemačkom „dopunskom privrednom prostoru”. Ako je službena verzija njegova ubojstva točna, Edo Marković stradao je jer je svoje kćeri odgajao u liberalnom duhu, što je u konačnici dovelo do njihova komunističkoga angažmana i policijskoga pretresa tijekom kojega je ubijen. S druge strane Marković je kao mason, rotarijanac, „pokršteni Jevrej”, anglofil i protivnik ekonomske suradnje s Trećim Reichom bio savršena meta nacističke Njemačke, čija je obavještajna služba uvelike premrežila Jugoslaviju. U oba slučaja Edo Marković bio je žrtva onoga što ga je od ranih dana opsjedalo i čega se istovremeno klonio – politike.

Neobjavljeni izvori

SR-AJ: Srbija, Arhiv Jugoslavije, Beograd:

- fond 38, Centralni presbiro Predsedništva Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije.
- fond 65, Ministarstvo trgovine i industrije Kraljevine Jugoslavije.
- fond 100, Masonske lože u Jugoslaviji 1919-1940.
- fond 334, Ministarstvo inostranih poslova Kraljevine Jugoslavije.
- fond 411, Generalni konzulat Kraljevine Jugoslavije u Carigradu.

Objavljeni izvori

„Address by Hon. Clinton F. Anderson of New Mexico, 27 February 1941”. *Congressional Record: Proceedings and Debates of the 77th Congress*, First Session – Appendix, Vol. 87, Part 10, January 3, 1941 to March 14, 1941, Washington 1941, A877.

KOJADINOVIĆ, Danka. „Jedan život, jedan vek” (intervju s Vidom E. Marković). TV Studio B, rujan 1998., dio 1-7. Pristup ostvaren 14. 10. 2019. <https://www.youtube.com/watch?v=w92P683iiOU&t=10s>.

Proceedings: Twenty-Eighth Annual Convention of Rotary International. Nice-France: Rotary International, June 6-11 1937, 101-102.

STEFANOVIĆ PROTIĆ, Vesna. „Marko Kraus”, „Eduard Kraus Marković”. Genealogy GENi, A My Heritage Company. Pristup ostvaren 12. 11. 2019. <https://www.geni.com/people/Eduard-Kraus-Markovi-%C4%87/6000000011208326137>; <https://www.geni.com/people/Marko-Kraus-usvojen-od-Krausa/6000000011555898237>.

Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije, XXX redovan sastanak od 19. 3. 1932., knj. 4. Beograd, 1932.

U. S. Congress. Senate. Committee on Agriculture and Forestry, Hearings. Vol. 1, 85th Congress, 1st Session March-April 1957, Washington 1957, 514-516.

Literatura

Balkan (Beograd), 1935, 1937-1938.

BJELAJAC, Mile. *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922-1935*. Beograd: INIS, 1994.

BOŽOVIĆ, Branislav. *Beograd između dva svetska rata. Uprava grada Beograda 1918-1941*. Beograd: Istorijski arhiv Beograda, 1995.

D. S. [Stanko Deželić]. „Marković, Edo”. U: *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka*, knj. 2, ur. Stanoje Stanojević. Zagreb: Bibliografski zavod, 1928, 797.

DAPČEVIĆ, Vlado. *Ibeovac: ja, Vlado Dapčević*. Beograd: „Filip Višnjić”, 1990.

DEPKAT, Volker. „The Challenges of Biography: European-American Reflections”. *Bulletin of the GHI* 55 (2014): 39-48.

DIMITRIJEVIĆ, Mića; STOJANOVIĆ, Vojislav, ur. *Naši Jevreji – jevrejsko pitanje kod nas. Zbornik mišljenja naših javnih radnika*, knj. 1. Beograd: Minerva, 1940.

DRAGANOVIĆ, B. [Dragan Bublic]. *Tajna družba: masonerija, židovstvo, marksizam*. Zagreb: Velebit, 1942.

ĐORĐEVIĆ, Vojislav V. „Najvećem grešniku Prizada”. *Zemljoradnička zadruga* (24. 12. 1939.): 835-836.

ĐUROVIĆ, Smiljana. *Državna intervencija u industriji Jugoslavije (1918-1941)*. Beograd: ISI, 1986.

GAŠIĆ, Ranka. „Anglofilske organizacije u Beogradu između dva svetska rata”. *Istorija 20. veka* 25 (2007), br. 1: 21-36.

GAŠIĆ, Ranka. „Prodor nemačkog kapitala u beogradska rudarska akcionarska društva tridesetih godina 20. veka”. *Istorija 20. veka* 31 (2013), br. 1: 9-22.

GLIGORIJEVIĆ, Branislav. *Istorija Demokratske stranke 1919-1928*. Beograd: ISI; Službeni glasnik, 2009.

GLIŠOVIĆ, Dušan. *Ivo Andrić, Kraljevina Jugoslavija i Treći Rajh 1939-1941: prilog proučavanju jugoslovenskih i srpskih političkih i kulturnih odnosa sa Nemačkom, Austro-Ugarskom i Austrijom*, tom 1. Beograd: Službeni glasnik, 2012.

GOLDSTEIN, Ivo. *Hrvatska 1918-2008*. Zagreb: Europapress holding; Novi Liber, 2008.

„Interesting Personalities”. *The Rotarian* XXXVIII (1931), br. 1: 22.

JOVANOVIĆ, Nadežda. *Politički sukobi u Jugoslaviji 1925-1928*. Beograd: IP Rad, 1974.

JOVANOVIĆ, Vladan. „Jugoslavensko-američka opijumska suradnja 1929. – 1941. godine”. *Časopis za suvremenu povijest* 50 (2018), br. 1: 35-65.

JOVANOVIĆ STOIMIROVIĆ, Milan. *Dnevnik 1936-1941*. Novi Sad: Matrica srpska, 2000.

Jutro (Ljubljana), 1939.

KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Mira. „Die wirtschaftlichen Möglichkeiten und die konkrete Integration Kroatiens in die Mitteleuropäischen Wirtschaftspläne 1918-1938”. U: *Mitteleuropa-Konzeptionen in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts*, ur. R. Plaschka et al. Wien: Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1995, 263-276.

KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Mira. „Gospodarsko-socijalni rad Narodne vlade Narodnog vijeća Države SHS 1918. godine”. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 26 (1993): 209-218.

KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Mira. „Strani kapital i Banovina Hrvatska 1939-1941.” *Povijesni prilozi* 9 (1990): 165-194.

KOLJANIN, Milan. *Jevreji i antisemitizam u Kraljevini Jugoslaviji 1918-1941*. Beograd: ISI, 2008.

KRESO, Muharem. *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941-1944 (sa osvrtom na centralne okupacione komande i ustanove za Srbiju, Jugoslaviju i Balkan)*. Beograd: Istorijski arhiv Beograda, 1979.

LUKAČ, Dušan. *Treći Rajh i zemlje jugoistočne Evrope*, knj. I-II. Beograd; Ljubljana: Vojnoizdavački zavod; Balkanološki institut SANU; Prosveta; Rad; Partizanska knjiga, 1982.

„Marković, Edo (Pick)”. U: *Židovski biografski leksikon (on-line)*, radna verzija. Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”. Pristup ostvaren 30. 11. 2019. <http://zbl.lzmk.hr/?p=1230>.

MARKOVIĆ, Edo, ur. *Izveštaj o prvoj distriktnoj konferenciji 77. distrikta održavanoj dne 6 i 7 maja 1933 u Beogradu*. Zagreb: Jugoslovenska štampa, 1933.

MARKOVIĆ, Edo. *Sa našega Juga: dojmovi s privredne ekskurzije po Južnoj Srbiji*. Zagreb: Jugoslovenski Lloyd, 1924.

MARKOVIĆ, Vida E. „Jedno zagonetno ubistvo”, I-II. *Književne novine: list za književnost, umetnost i društvena pitanja* (1989), br. 776: 10-11; (1989), br. 777: 12-13.

MARKOVIĆ, Vida E. *Nezaustavljeno vreme*. Beograd: Nova knjiga, 1988.

MATIJEVIĆ, Zlatko. „Hrvatska građanska politika između dva rata u svjetlu jugoslavenske povijesne literature”. *Časopis za suvremenu povijest* 12 (1980), br. 1: 113-140.

MATKOVIĆ, Hrvoje. *Svetozar Pribičević i Samostalna demokratska stranka do šestojanuarske diktature*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Institut za hrvatsku povijest, 1972.

MATKOVIĆ, Stjepan. „Razgovor s prof. dr. Hrvojem Matkovićem u povodu 80. godišnjice njegova života”. *Časopis za suvremenu povijest* 35 (2003), br. 3: 997-1028.

MUŽIĆ, Ivan. *Masonstvo u Hrvata (masoni i Jugoslavija)*. Split: Crkva u svijetu, ³1984.

Narod (Beograd), 1935.

Narodne novine (Beograd), 1935.

Narodno blagostanje (Beograd), 1939.

Politika (Beograd), 1935, 1939.

POPOVIĆ, B. O. „Marković, Edo”. U: *Srpski biografski rečnik*, tom 6. Novi Sad: Matica srpska, 2014, 153.

Pravda (Beograd), 1933-1935, 1937.

RADOJEVIĆ, Mira. „Biografije u srpskoj istoriografiji”. *Tokovi istorije* (2007), br. 1-2: 191-201.

RISTIĆ, Ratimir. “In memoriam”. *Facta Universitatis: Linguistics and Literature*, Vol. 2, No. 7, University of Niš, 2000: 201.

RISTOVIĆ, Milan. *Nemački novi poredak i Jugoistočna Evropa 1940/41-1944/45. Planovi o budućnosti i praksa*. Beograd: VINC, 1991.

„Rotary Around the World”. *The Rotarian* XLV (1934), br. 5: 38.

SALVATORE, Nick. „Biography and Social History: An Intimate Relationship”. *Labour History* (2004), br. 87: 187-192.

SCHNEIDER, Steven. *Through the eyes of Rotary. 100 years of War, Peace and Community*. Lulu.com, 2014.

Slobodna reč (Beograd), 1935.

ŠAHINAGIĆ, Avdo M. *Ko šteti narodne i državne interese*. Beograd: Štamparija „Gundulić”, 1935.

ŠTAMBUK-ŠKALIĆ, Marina; MATIJEVIĆ, Zlatko, prir. *Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu 1918-1919: izabrani dokumenti*. Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2008.

TERZIĆ, Velimir. *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. Uzroci i posledice poraza*. Beograd; Ljubljana; Titograd: Narodna knjiga; Partizanska knjiga; Pobjeda, 1982.

Trgovinski glasnik (Beograd), 1940.

VINAVER, Vuk. *Svetska ekonomska kriza u Podunavlju i nemački prodor 1929-1934*. Beograd: ISI, 1987.

Vreme (Beograd), 1931, 1936-1937, 1939-1940.

VUČO, Nikola. *Agrarna kriza u Jugoslaviji 1930-1934*. Beograd: Prosveta, 1968.

Židovska masonerija. Prvi popis članova loža u Zagrebu, Osijeku, Sarajevu, Subotici, Novom Sadu i Beogradu. Zagreb, 1935.

SUMMARY

A Contribution to the Biography of Edo Marković (1885–1939)

Using archival data, press articles, and historiographical and memoir literature, this paper reconstructs biographical details from the life of Edo Marković, agronomist, civil servant, member of the National Council of Slovenes, Croats, and Serbs, Rotary Club activist, and general manager of the state monopoly company for the purchase and export of agricultural produce. The life philosophy of Edo Marković, which could be described in brief as opposition to inertia and authority, led him from his early childhood into temptations, which he overcame by following his intuition. They included identity dilemmas, education, political experimentation, and a principled determination to 'serve the homeland, not the government'. Thanks to the organisational skills he displayed during World War I, his later banking career, the international reputation he enjoyed in the highest Freemason and Rotary circles, the crown of which was his position in the League of Nations, he acted more like an expert than a politician. Even though he was a member of several political organisations, he continued to adhere to the ideology of his old company, grown from the Croatian-Serbian Coalition. His Rotary enthusiasm outweighed the dashed hopes about the future of the Yugoslav state, and contributed to a sort of internal escapism and turn towards international activism. The affinity of Marković's children for left-wing ideas, despite their material status, was certainly fostered by the opinions of their father, who afforded them a comprehensive education, thus allowing them to independently form their views on how the Russian Revolution went astray, the consequences of the Nazi rise to power, and the characteristics of Anglo-Saxon civilisation. The close links of Edo Marković with Czechoslovakia were the consequence of inter-Rotary cooperation, his loyalty to the concept of the Little Entente, and his promotion of the controversial Yugoslav-Czechoslovak 'grain arrangements', for which he was often criticised.

The high social standing of Edo Marković was not immanent to the agrarian topics that he was preoccupied with from his student days until his death. However, his radical idea about the emancipation of national agriculture from foreign markets through the industrialisation of passive areas and the exploitation of their natural resources exposed him to accusations of 'agrarian defeatism' and treason. Apart from complaints about his staff policy, extravagance, and compulsive hoarding of war reserves, the sources used do not point towards any financial malfeasance on his part, which his predecessors at the

head of the Privileged Export Society (PRIZAD) were notorious for. Indeed, due to his Jewish ancestry, Marković was subjected to additional attacks in the press, which, generalising his affiliation to the stratum of 'Austro-Hungarian banking masters', futilely attempted to discredit him regarding the purchase and export of grain and opium. Unlike his conflict with national interest groups, which was the consequence of his compliance with American demands for a more restrictive opium policy, Marković's 'lack of tact', based on his political and ethical beliefs, made him an unreliable partner of the Yugoslav military command on the eve of the new war and a hinderance in the German 'supplementary economic area'. If the official version of his murder is to be believed, Edo Marković died because he had raised his daughters in the spirit of liberalism, which eventually led to their active support of the Communists, and provoked the police raid in which he was killed. On the other hand, Marković, as a Freemason, Rotarian, 'Christianised Jew', anglophile, and opponent of economic cooperation with the Third Reich, was a perfect target for Nazi Germany, whose intelligence service had successfully infiltrated Yugoslavia. In both cases, Edo Marković became a victim of that which had preoccupied him from his earliest days, but which he had simultaneously avoided – politics.

Key words: Edo Marković; Privileged Export Society (PRIZAD); Kingdom of Yugoslavia; grain and opium export; Freemasons and Rotarians